

trekken, maar tot een algemeen erkend Nederlandsch systeem is men tot nu toe niet gekomen.

Het volgende voorstel wil een poging in die richting zijn.

Transcriptie:

א	'	פ	p
	(Spiritus, die aan het	ש	ş
	begin van een woord	ק	k
	wordt weggelaten).	ר	r
ב	bh	שׂ	sj
ב	b	ס	s
ג	g	ת	th
ד	d	ט	t
ה	h	א	ā
ו	w	י	a
ז	z	י׃	ē
ח	ch	י׃׃	e
ט	t	י׃׃׃	ō
י	j	י׃׃׃׃	o
כ	kh	י׃׃׃׃׃	oe
כ	k	י׃׃׃׃׃׃	ī
ל	l	י׃׃׃׃׃׃׃	i
מ	m	י׃׃׃׃׃׃׃׃	ē
נ	n	י׃׃׃׃׃׃׃׃׃	ē
ס	s	י׃׃׃׃׃׃׃׃׃׃	ā
ע	‘	י׃׃׃׃׃׃׃׃׃׃׃	ō
פ	ph		

Inleidende Opmerkingen:

1. Gevolgd is de wetenschappelijke (Sefardische) uitspraak.
2. De aequivalenten voor de Hebreeuwsche letterteekens zijn zooveel mogelijk in het Nederlandsche alphabet gezocht.
3. De transcriptie kan ook door hen, die het Hebreeuwsch niet kennen, gemakkelijk gelezen worden en levert een overzichtelijk schriftbeeld.

Bijzonderheden:

1. De ה wordt op het einde van een woord niet weergegeven, behalve wanneer hij van een mappik voorzien is.
2. Dāgēsĵ forte wordt weergegeven door verdubbeling; na het lidwoord ה en na ב, ב, ל, מ, echter door het koppelteken.
3. Eigennamen en algemeen bekende woorden worden op de gebruikelijke wijze getranscribeerd.

Voorbeeld: Koheleth II. 1.

שִׁלַח לַחֲמוֹךְ עַל פְּנֵי הַמַּיִם כִּי בָרַב הַיָּמִים תִּמְצָאֲנִי

Sjallach lachmēkhā ‘al pēnēj ha-mājim kī bherōbh ha-jamīm timšā’ennoe.

DE RESPONSA ALS BRON VOOR DE GESCHIEDENIS

DER JODEN IN NEDERLAND ¹⁾

door I. Maarsen, (Den Haag)

Wie de geschiedenis der Joden in de Middeleeuwen bestudeert, wordt getroffen door het betrekkelijk geringe getal van geschiedkundige werken, door tijdgenooten geschreven. Ongetwijfeld heeft de onrust, waaronder het Joodsche volk steeds gebukt ging, hiertoe veel bijgedragen. Het eene leed verdreef het andere en de herinnering daaraan. De Talmoed (Berachoth fol. 13a) toont zich ook hier een goed kenner van de Joodsche psyche. „Als iemand, die op weg door een wolf wordt overvallen en gered. Hij spreekt voortdurend van dat geluk. Nu overvalt hem een leeuw en wederom ontkomt hij het gevaar. Dan vertelt hij steeds daarvan. Totdat hem een dergelijk geval met een slang overkomt. Zoo is het met Israël, de latere rampen deden de eerste vergeten”. Onder de vele indirecte bronnen tot de kennis van deze donkere tijden nemen de responsen, antwoorden op vragen betreffende religieuze aangelegenheden, een zeer belangrijke plaats in. Reeds de grootmeester Zunz heeft in zijn essay „Zur Literatur des jüdischen Mittelalters in Frankreich und Deutschland” (Zur Geschichte und Literatur pag. 157) op de groote waarde van dit bronnenmateriaal gewezen. Na hem hebben velen dit spoor gevolgd en in onze dagen is de Gaoneïsche responsenliteratuur een der belangrijkste bronnen voor het tijdvak 700—1000 der Joodsche geschiedenis.

In de responsen trekt het geheele Joodsche wezen, zooals het streeft en leeft, voor ons oog voorbij. Het is een onafgebroken stroom, die daar opborrelt uit de eeuwig vlietende bron van den Joodschen levensil en het „dies diem docet” in vollen omvang tot waarheid maakt. Hier kan de ernstige onderzoeker ervaren, dat het Jodendom niet verstard en versteend is, maar dat 't leeft het leven van alle landen en alle tijden.

Het Joodsche leven der Middeleeuwen in Spanje, Noord-Afrika, Duitschland, om slechts enkele voorbeelden te noemen — men kan het leeren kennen uit de responsen van ben Adreth, Simon ben Tsemach Duran en Meïr Rothenburg. De jongste onderzoekingen van Dr. I. Epstein ²⁾ en Dr. H. I. Zimmels ³⁾ hebben ons deze kenbronnen opnieuw op de juiste waarde leeren schatten.

Een geschiedenis der Joden in Nederland, naar wetenschappelijke methode geschreven, behoort nog tot een lang gekoesterd desideratum. Wellicht zal binnen afzienbaren tijd blijken, dat deze wensch niet tot de lange lijst der pia vota behoort. Het spreekt vanzelf, dat een groote literatuur hiertoe zal moeten verwerkt worden. Een zeer groot aantal publicaties in den vorm van tijdschriftartikelen, monografiën en plaatselijke geschiedenis der Joden, heeft reeds het licht gezien. Aan de hand van een enkel responsum is ook hier en daar iets medegedeeld omtrent de interne verhoudingen der Joden in ons land. Immers dat zijn vooral de voorname gegevens, die deze literatuur ons verschafft: inzicht in zeden en gewoonten, indruk van belangrijke voorvallen op de tijdgenooten, inrichting van de instituten in de Joodsche gemeente, kortom, het geheele dagelijksche, meer intieme leven. Bedenkt men, dat bij het Joodsche volk de godsdienst steeds de zon in het planetenstelsel was, dan verbaast het ons geenszins, dat dan ook alles onder haar stralen werd gezien. Daar wordt het licht van de religie gebroken door de facetten van het leven en geeft ons de tijdgenoot zijn vaak zeer subjectieven kijk op voorvallen en toestanden, doet hij ons kennis maken met bijzonderheden, die ons het archief-materiaal niet zou kunnen verschaffen.

Zooeven werd gememoreerd, dat hier en daar over een enkel responsum is geschreven. Het zijn evenwel membra disjecta, die niet tot een geheel verwerkt zijn. In het algemeen is over de responsen als kenmiddel voor de historie der Joden in Nederland nog niet geschreven. Deze mededeeling is de eerste, die een samenvatting wenscht te geven van de gegevens,

welke uit de responsen voortvloeien. Op volledigheid wil ze geenszins aanspraak maken, daar voorzeker een eerste poging in deze richting nog voor aanvullingen vatbaar is ⁴⁾. De grenzen, die ik me hierbij stelde, loopen van de zeventiende tot het begin der negentiende eeuw.

Reeds omtrent de oudste geschiedenis der belangrijkste nederzetting van Joden te Amsterdam, vernemen we uit de responsen belangrijke bijzonderheden. Indien ik dit gebied even iets ruimer mag nemen, hooren we zelfs van de officiële vaststelling van de ligging en den naam van deze stad uit een glosse van R. Mozes Ribkes (op Eben ha-‘ezer, hoofdstuk 154).

Op 9 Eloeel 5421 (1661) vergaderden rabbijnen en geleerden van alle gemeenten aldaar ⁵⁾ en kwamen overeen in echtscheidingsacten den plaatsnaam aldus aan te duiden: Amsterdam genaamd Amstelredam, gelegen aan het strand der zee genaamd Tij (‘t IJ) en de rivier Amstel.

De naam van die „roemruchte” stad met haar voor die tijden liberale opvattingen was ook doorgedrongen tot hen, die zuchtten onderdenzwaar teisterenden geesel der inquisitie. Reeds uit zeer vroegen tijd is een responsum tot ons gekomen, dat een schets van de verhoudingen omstreeks 1616 geeft ⁶⁾. Om zijn belangrijkheid zij daarvan een gedeelte hier weergegeven.

„Heden zit het volk rustig in Amsterdam. De inwoners „der stad hebben hun streven gericht op vergrooting der nederzetting. Zij schiepen wetten en voorschriften, waaronder „ook bepalingen, welke iedereen godsdienstvrijheid verzekeren. Ieder mag naar zijn geloof leven, maar hij mag het in „het openbaar niet laten merken, dat hij tot een anderen „godsdienst behoort dan de inwoners der stad. Daar deze stad „als toevluchtsoord voor de marranen dichtbij is, kwamen „vele aanzienlijken daarheen en namen het Jodendom aan. „Ook Joden volgden hen hierheen. Ze bouwden zich een kleine „synagoge, waarin ze zich op onopvallende wijze verzamelden. „Om niet de aandacht op zich te vestigen noemden ze zich met

„gebruikelijke landsnamen. De marranen veranderden hun „namen niet, maar in de synagoge werden ze met hun Joodsche namen genoemd. Dit had ten gevolge, dat de daar levende Joden zich als Christen-kooplieden gedroegen, zoowel in „handel, testament als schenking. Bovendien werd een Staatswet uitgevaardigd, dat men een acte van rechtskracht „slechts door den stadsschrijver mag laten maken, die van „partijen een bepaalde belasting voor de overheid invordert. „Opdat geen belastingontduiking kon voorkomen, werd straf „bepaald voor den schrijver, die op andere wijze een acte „maakte”.

Dit responsum uit zeer vroegen tijd is hoogst belangrijk. We vernemen, dat de marranen zich — algemeen gesproken — tamelijk vrij konden bewegen. Voor menschen, die zoeven nog onder inquisitoriale dwanggedachten gebukt gingen, was het evenwel een verzekerde godsdienstvrijheid. Deze subjectieve schets van den toestand komt in het responsum tot uitdrukking en is als blik in het gevoelsleven van den tijdgenoot belangwekkend.

In werkelijkheid kon onder den last der Remonstrantsche en contra-Remonstrantsche wrijvingen, de godsdienstvrijheid voor de Joden niet zoo openlijk geproclameerd worden.

Volgens het Resolutie-boek van Burgemeesteren is in 1606 en later in 1608 het verzoek tot het aankopen van een eigen begraafplaats bij Amsterdam afgeslagen. Volgens andere bescheiden is de in 1612 begonnen bouw eener synagoge verboden ⁷⁾. Verder blijkt uit notariële acten onomstootelijk, dat zelfs in 1618 nog van geen synagoge-bouw sprake is geweest. De mededeeling in het responsum van den synagoge-bouw is dus niet letterlijk te nemen.

Het feit evenwel, dat de opgejaagde Portugeesche Joden hier een oord gevonden hadden, waar ze „onopvallend” hun godsdienst konden beleven, stemde tot groote dankbaarheid. De bepalingen, waarop die vrijheid berustte, zijn, wat Amsterdam betreft, althans vóór 1616 nog niet gepubliceerd. Toch mag aangenomen worden, op grond van documenten betref-

fende de verleenning van godsdienstvrijheid in Alkmaar 1604, Haarlem 1605, Rotterdam 1610, dat dergelijke bepalingen voor Amsterdam gemaakt waren⁸⁾. De resolutie der Staten van Holland d.d. 12 December 1619, „dat elk der leden, *evenals Amsterdam*, particuliere keuze en order over de Hebreuwsche natie zou vermogen te maken”⁹⁾ toont dit nog eens duidelijk aan. Overigens kan deze resolutie niet bedoeld zijn in bovengemeld responsum, zooals Zimmels tracht te bewijzen¹⁰⁾.

Verder wordt hier met een enkel woord duidelijk in het licht gesteld, waartoe de z.g. *alias*, welke later heel wat moeilijkheden zou bieden, diende.

Van de Staatswet, welke uitgevaardigd werd, leggen de rijk van gegevens omtrent de oude Jodenvestiging te Amsterdam voorziene notariële archieven een zeer sprekend getuigenis af.

Tengevolge van marranen-huwelijken, welke niet steeds volgens den codex plaats vonden, rezen geschillen omtrent erfenissen, zooals ook uit bovengemeld responsum blijkt. Zoo ontstonden eveneens vaak quaesties omtrent reglementaire rechten van leden eener vereeniging, wier kind niet uit zijn marranen-staat was teruggekeerd. Een dergelijk geval behandelt R. Jakob Sasportas (1610—1698) in zijn verzameling *Ohel Ja'akob* (No. 59)¹¹⁾. Het betrof de rechten verbonden aan het lidmaatschap van de nu nog bestaande „*Santa Companhia de dotar Orphas e Donzellas*”¹²⁾. Een marraan was met zijn beide zoons te Amsterdam in het Jodendom opgenomen, terwijl de derde, oudste, onbesneden bleef en zich niet om het Jodendom bekommerde. De vader werd lid van genoemde vereeniging. Volgens het reglement treedt de oudste zoon na den dood van zijn vader in diens rechten. Daaruit ontstond zich hier jaren later een quaestie, daar de erfgenamen van den oudsten zoon aanspraken deden gelden tegenover die van de andere kinderen.

De zeventiende eeuw is een veel bewogen periode in het leven zoowel van de Portugeesche als van de Hoogduitsche gemeente te Amsterdam.

Een duidelijk beeld van de woelingen in den boezem der Sefardische nederzetting geeft ons een responsum van de bekende autoriteit Joël Sirkes¹³⁾, dat naar de datering ± 1618 uit Brisk in Litauen werd afgezonden. Het luidt aldus:

„Een gerucht is tot ons doorgedrongen uit een ver land, „uit de stad Amsterdam. Daar is een zekere dokter opgestaan „tegen de Joodsche leer en heeft groot kwaad gesticht. Vol „spot heeft hij zich gekeerd tegen de uitspraken in de Agada „en heeft zich verstout de Kabbala te beschimpen. Alleen „de filosofie heeft in zijn oogen waarde, naar haar behoort „de mensch zich te richten. Niet alleen, dat hij deze stellingen „verkondigt, verleidt hij bovendien anderen tot deze god- „delooze denkbeelden.

„Bovendien heeft hij, als één der Parnassim, iemand ver- „lof gegeven tot het ritueel slachten van dieren ten behoeve „van de gemeente. De Ma'amad der beide synagogen hebben „twee Chagamim verzocht dezen sjochet te ondervragen aan- „gaande de rituele slachtwetten. Hij bleek er niets van te „kennen. Onmiddellijk werd toen in de bedehuizen der beide „gemeenten afgekondigd, dat al het door dezen man geslachte „vleesch verboden was en dat het vaatwerk, waarin het „was gekookt, niet meer gebruikt mocht worden.

„Toen besteed de meergemelde arts de Migdal (Téba) en „riep met luider stem, dat men zich aan deze afkondiging „niet behoefde te storen en op zijn verantwoordelijkheid het „vleesch mocht eten. Zoo is inderdaad door sommigen gedaan.

„Dat alles is tot ons doorgedrongen uit een brief van 3 „bekende rabbijnen in Amsterdam, wier handteekening is „gelegaliseerd door den rabbijn van Lublin.”

Of met dezen arts Dr. Abraham Farrar (da Silva Rosa, *Geschiedenis der Portugeesche Joden te Amsterdam* pag. 15) dan wel Uriel Acosta (Dr. Unna in *Jeschurun* 1914, pag. 432) is bedoeld, blijve in het midden. Zelfs de uitvoerige beschouwingen van Dr. I. Sonne in de *J. Q. R.* (Jan. 1932) zijn op dit punt zeer aanvechtbaar.

Een feit is, dat dit getuigenis ons een voorstelling geeft van de verdeeldheid en de geestesgesteldheid bij velen in de oude Sefardische gemeente. Men gevoelt als het ware, hoe hier de voedingsbodem voor de leer van Spinoza werd gevormd.

Terloops zij opgemerkt, dat de benoeming van iemand met dergelijke opvattingen omtrent Jodendom, niet zoo bevreemdend is als het voor dien tijd wel schijnt.

Zoo heeft men er wel in die dagen over gedacht om een marraan, wiens ouders niet tot het Jodendom teruggekeerd waren, tot parnas aan te stellen ¹⁴⁾ en werd de vraag aangaande de benoeming van een uit een niet-Joodsche moeder gesprotene tot een leidend ambt in de gemeente door Sasportas behandeld ¹⁵⁾.

Wie van de zeventiende eeuw spreekt, denkt onmiddellijk aan de beweging van den valschen Messias Sabbatai Tsewi. Belangrijke gegevens verschaffen ons hier de responsen van Jacob Sasportas (1610—1698), die in 1673 hoofd van een Talmudleerschool te Amsterdam werd, nadat hij te Londen als Chagam en later te Hamburg gevestigd was.

Verder is in de responsen Debhar Sjemoe'el van Sam. b. Abr. Aboab (1610—1694) een hoofdstuk (No. 375) gewijd aan het advies, dat deze namens de leerschool te Venetië afzond in zake Sabbatai Tsewie en Nathan ha-Azati (pag. 95 verso—97 verso). De laatste pagina bevat een afschrift van den brief, dienaangaande door Jacob Sasportas naar Amsterdam gezonden.

Genoemde verzameling vermeldt (No. 243): „Een brief naar de stad Amsterdam nopens den strijd aldaar tusschen leden dier gemeente om zich van elkaar te scheiden en een andere synagoge te stichten in tegenstelling met de afspraak, die vroeger gemaakt was”. Deze quaestie moet na de vereeniging der drie gemeenten, Beth Ja'acob, Newé Sjalom en Beth Jisrael (in 1639) gesteld worden, daar Aboab in zijn antwoord schrijft: „Wanneer ik denk aan vroeger, toen de afgevaardigden samen kwamen om zich te vereenigen en in plaats van de drie synagogen één te bouwen! Dat was Gode welgevallig

en strekte hun tot eer boven alle beroemde gemeenten.” Hij vermoedt dat „ajin hora” in het spel is en spoort aan de oorzaak van den twist goed te onderzoeken, „want als de oorzaak is weggenomen, zal ook de kwaal verdwijnen”. Met de zaak zelf wenscht hij zich niet in te laten. Het schijnt een quaestie omtrent het reglement geweest te zijn. Van dit dreigend conflict zou ons niets bekend zijn, indien dit responsum niet onze aandacht tot verder onderzoek daarop gevestigd zou hebben ¹⁶⁾.

Maar keeren we terug tot den Sabbatai Tsewi-strijd. Belangrijke momenten komen daaromtrent voor in de nog onuitgegeven briefwisseling tusschen Isaac Saruco en Josjiaoe Pardo. Deze bevindt zich in een handschrift Tiphéreth bachoerim, behoorende aan de Ned. Isr. Hoofdsynagoge te Amsterdam, terwijl een dergelijk geschrift in de Livraria Montezinos wordt bewaard, met den titel 'Itoer sopherim.

Het relaas van de Sabbatiaansche geschiedenis, in een afzonderlijke verhandeling aan Sasportas' werk toegevoegd, moest op last van Parnassim daaruit verwijderd worden en bevindt zich nog slecht in een enkel exemplaar van hem, die het toenmaals durfde bestaan niet te gehoorzamen aan het bevel van de Ma'amad. De quaestie van afschaffing der onder Sabbatiaanschen invloed ontstane gewoonte om iederen Sabbath den priesterzegen door de Kohanim te doen uitspreken, wordt in No. 68, 70 en 71 uitvoerig behandeld. Men wil op Sasportas' afschaffingsvoorstel niet ingaan en houdt taai aan het oude vast. Toen de bittere ontgoocheling kwam, kon men zich nog niet voorstellen, dat het Sabbatianisme slechts een schoone waan gebleken was. Maar laat ik den briefschrijvers het woord geven.

(Ms. Tiphéreth bachoerim, pag. 3 verso).

Isaac Saruco te Amsterdam aan Josjiaoe Pardo (O. R. te Rotterdam van 1648—1669 en leider der Jesjiba de los Pintos ¹⁷⁾; 1674—1683 rabbijn te Curaçao):

„. . . Ik kan me niet weerhouden u het vele nieuws van „hier te melden. Ten eerste hetgeen j.l. Sabbath plaats vond,

„iets ongehoords. Ieder, die tegenwoordig was, verstomde van „verbazing. Men liet den chagam niet „de tien geboden” „voorlezen uit de Thora, maar een onwetend man, omdat „de Parnassim het zoo wilden. De geheele gemeente kwam in „opstand tegen de Ma'amad, het scheelde maar weinig, of „ze werden gesteenigd. Des middags hield de chagam een

עצור במילין לך אובל מלפודיע למר חוב הידועים אשר בארץ הודו בשד
הינה אין לך יום אין כלל עינים מחצה מאל חבדו חאנה בורה
אודיע ביום שער קודש ככה דבר גדול ונורא כלבול גדול אשר לא היה כמותו למין ה
היום אשר ברא אלקים ארץ ואמים והשמחת על הידעה וחתו לבי פלטר הוא על
אלה קראו להם לקרוא ה' דבור כן לשם הארץ כי כן יטע הדבר יחור פש ה
התבססו ועמד הוא על רגלי לרבות עלבוי על ארבינו פשו ברכים וכל העם
למקום ועד גדול יטעו נכסו על אנשי העשמה וכח עוד מעט וסלקם לכל שינו
וישנו אשו וישאו סוף דבר אין הפה יכול לומר והאכל לנייד במענה דבר החסד
של האלם וכמו היום חביבה לשם הוא יד וכלה דברי ריבחה סודר ומתקדד על אנשי
המעשה עד אשר אקאו כלם ולא דברו דבר עוד הוא ברחמינו ילשו מעריבה וקלה
ח'כ' רמז יהי אלם בח'ינו ואלה באינארנו אג נאלה אלה הכהנים לש היו נשאים
בתיים כן בי'ל וכס'ר הבארור והשועור אשר באו מעבר כב נשאו כתייה כל
וי

Fragment uit een briefwisseling tusschen Isaac Saruco en Josjiaoe Pardo.
Ms. Tiphéreth bachoerim in het bezit der Ned. Isr. Hoojdsynagoge te Amsterdam.

„predikatie over vrede, waarin hij de Ma'amad berispte. De „rust keerde daarna terug.
„Verder kwam de vraag op aangaande het uitspreken van „den priesterzegen op Sabbath; men wilde dat alleen op Jom- „tob. Ten gevolge van de berichten omtrent Sabbatai Tsewi „was dat ingevoerd. Nu wilden enkele nietswaardigen dat „gebruik weer afschaffen. Zoo zou het aandenken van Sabbatai „Tsewi verdwijnen. Verschillende responsen zijn daarover uit-

„gebracht door Izak Aboab, David de Mercado. Ook uit Li- „vorno kwam een decisie. Allen weigerden afschaffing. Slechts „Jakob Sasportas was het hiermee niet eens. Vooral tegen „David de Mercado richtte hij zich. Hij betitelde hem met „min aangename adjectieven”.

Hoe spreekt hier de volbloed aanhanger van het Sabbatiana- „nisme. Eenigen tijd later schrijft deze zelfde man:

(Ms. Tiphéreth bachoerim, pag. 10)
Brief van Isaac Saruco aan Josjiaoe Pardo:

„. . . Aangaande Sabbatai Tsewi en Nathan ha-Azati. De „eerste is van geloof veranderd om zijn leven te redden. Daar- „aan valt niet te twifelen. Ik heb een uitvoerig schrijven „van Isaac Naar daaromtrent gezien. Eveneens een brief van „R. Jakob Sasportas, die Sabbatai in Hamburg openlijk in „de ban heeft gedaan”.

Zijn collega aan de Jesjiba de los Pintos te Rotterdam, Josijaoe Pardo, kan het nauwelijks gelooven. Hij schrijft: (Tiphéreth bachoerim, pag. 15).

Josjiaoe Pardo aan Isaak Saruco:

„Onze oogen zien tevergeefs uit naar nieuws uit Turkije en „Italië, want wij hadden gehoord, dat er goede berichten „waren, zooals we hoopten. Maar de ontvanger van den brief „wilde niet vertellen hetgeen hem geschreven was met het „oog op de menschen, die eenvoudig niet wilden gelooven, „dat het anders was. Men maakte zich bij hen bespottelijk. „Pardo was aanvankelijk ook van deze partij.

„Maar nu de geruchten aanhouden, zooals ge me uit naam „van Isaac Naar hebt medegedeeld en de leugenachtigheid „van de vroegere gebeurtenissen aan het licht treedt, nu heb „ik besloten aan deze zaak geen geloof meer te hechten, totdat „God de tijd gekomen acht om ons de verlossing te brengen”.

„(Geschreven te Rotterdam 1672 met groeten van Mozes Ribkes)”.

Deze brief toont den lezer, hoezeer het geloof aan den val- „schen Messias wortel had geschoten en hoe moeilijk men aan den invloed dezer hersenschim kon ontkomen.

Ook op de Hoogduitsche gemeente van dien tijd heeft het Sabbatianisme ingewerkt. In 1680 was de Opper-rabbinaal zetel bezet door R. David ben Arje Leb uit Lidda. Aldra na zijn komst stak een heftige storm tegen hem op. Men verdacht hem van Sabbatiaansche neigingen en had niet veel respect voor zijn Talmoedische kennis. Hij werd door de heftigheid zijner tegenstanders zelfs tot heengaan gedwongen. Toen riep hij de interventie in van de Vierlanden-synode¹⁸).

Dit machtige lichaam sprak de ban uit over de tegenstanders van R. David Lidda. Sasportas mengt zich in deze netelige quaestie (no. 75 en 76). Hij verzoekt de synode met klem en nadruk den ban op te heffen, daar dit aanleiding geeft tot minachting van het Jodendom. „In Holland”, zoo schrijft hij, „heeft de regeering ons zelfs verboden om den ban uit te spreken; daardoor zal de bevolking toenemen, meent men”.¹⁹) Verder zal hij alles in het werk stellen om den vrede te herstellen. Inderdaad kwam de O.R. zij het dan ook voor korten tijd, weer op zijn post terug.

De Vierlanden-synode speelt nog in een andere Amsterdamsche Kehillo-aangelegenheid een belangrijke rol. De oneenigheid tusschen de Hoogduitsche en, later hier aangekomen, Poolsche Joden wordt in twee brieven (uit hetzelfde handschrift, pag. 44—48) aan deze Synode fel belicht. Ze zijn door de Ma'amad en het Rabbinaat der Portugeesche gemeente in 1671 geschreven en geven omtrent veel, tot nu toe onbekend gebleven details, opheldering²⁰). Zoo komt op grond daarvan vast te staan, dat het bekende Machzor-handschrift der N. I. H. S. te Amsterdam door den drukker Phoebus ha-Levi, wegens zijn aansluiting bij de Poolsche gemeente, als zoenoffer bij zijn terugkeer aan de Asjkenazim werd geschonken.

Een blik op de verhouding van de Portugeesche rabbijnen tot hun niet-Joodsche omgeving, met name de Christen-theologen, geeft ons een uitvoerige beschouwing van Sasportas (No. 17), gericht aan Saul Levi Morteira (van 1653). Het betreft de theorie der valsche getuigen, die naar Talmoedische

opvatting ter dood gebracht worden, wanneer hun slachtoffer nog niet terechtgesteld is. De Christen geleerden hadden zich met vragen omtrent het wezen dezer theorie tot Morteira gericht en wilden dit leerstuk geheel omverwerpen. Sasportas meent nu een weg gevonden te hebben om de moeilijkheid op te lossen.

We constateeren hier dus het vrijere verkeer tusschen Sefardische rabbijn en Christen-theologen, vergeleken met de afgeslotenheid der Asjkenazische geleerden.

Dat het huwelijksleven in deze tijden niet altijd even hoog stond, toont een handschrift, waarin een cause célèbre wordt behandeld, die de Sefardische gemeente van 1650—1680 in beroering bracht. In deze quaestie is zelfs door Parnassim advies gevraagd aan Prof. Antonie Heinsius te Leiden en Prof. Johannes Leusden te Utrecht. Het werpt ook een vreemd licht op de houding van Parnassim, die het advies der rabbijnen blijkbaar niet voldoende achtten²¹).

Een soortgelijk geval treffen we in de 18de eeuw (1752) bij de Asjkenazische gemeente. Parnassijns waren van oordeel, dat een zekeren Heiman Samuels het volle burgerrecht der gemeente moest onthouden worden, omdat hij een onwettig kind was. Advies wordt gevraagd aan Prof. Schultens te Leiden, Prof. van Hill te Utrecht, aan de theologische faculteit te Harderwijk. Maar van de decisie der rabbijnen is niets bekend!²²).

Een andere vraag, die geleerden van vele landen bezighield, betrof het Sabbathgebied van den Haag en Rotterdam. Om de quaestie kort aan te duiden: er moest uitgemaakt worden, of den Haag wel dan niet als afgesloten gebied te beschouwen was. „Le plus beau village” was toen nog een aan alle kanten door water omgeven gebied, dat door bruggen verbinding had met de omgeving. Sasportas heeft reeds een uitvoerige beschouwing daaraan gewijd (No. 73) in ongeveer 1690 en vertelt aan het slot: „Na eenigen tijd ging ik zelf naar de stad Haye en op mijn aanwijzing werden de maatregelen getroffen om daar op Sabbath te kunnen dragen en ik

heb van de regeering aldaar verlof gevraagd om het draaggebied voor de gemeente te verwerven”.

Met deze aangelegenheid hebben zich verschillende beroemde geleerden beziggehouden. Van Altona uit schrijft de latere Amsterdamsche Opperrabbijn Chagam Tsewi in 1697 over het dragen in „Hay, genaamd Haag in Holland” (No. 5)²³.

De Haagsche bruggenquaestie sleepte die van Rotterdam na zich. Daarover schrijft R. Ezechiël Katzenellenbogen, Opperrabbijn van Altona, Hamburg, Wandsbeck (1713—1749) aan R. Salomo Lipschütz te Rotterdam (1718—1736). Deze laatste had bij het stellen van zijn vraag alle inlichtingen verschaft en een overzicht over de Haagsche decisies gegeven. Hij correspondeert eveneens met R. Jacob Riesser (Responsenverzameling Sjebhoeth Ja’akob (III, No. 28) over deze quaestie.

R. Sal. Lipschütz schrijft o.a.: „Rotterdam is niet door een „muur omgeven, maar de rivieren Maas en Rotte stroomen „daaromheen. Van de stichting der gemeente af was men ge„woon in de geheele stad op Sabbath te dragen. Alle groote „autoriteiten, die daar woonden, maakten daartegen geen be„zwaar. Ook ik heb dat toegelaten, vooral daar ik tevoren „Opperrabbijn in den Haag was, dat ook een open stad is. „Men beriep zich daar op een decisie van Izak Aboab, Jacob „Sasportas en Salomo d’Oliveyra (van 1720)”.

We vernemen hieruit, — zooals Drs. L. Hirschel terecht opmerkt — dat R. Salomo Lipschütz rabbijn te Den Haag was, hetgeen tot nu toe niet bekend was. Ook de tijd van zijn Haagsch rabbinaat is te bepalen. Immers nog eens over het Rotterdamsche geval schrijvend aan R. Jacob Cohen (uit Praag), Opperrabbijn te Frankfort (Responsen Sjabh Ja’akob No. 17) memoreert hij: „toen ik naar Den Haag beroepen werd, besprak ik de bruggenquaestie met den Portugeeschen Chagam David Nunez zeer uitvoerig”. Hij was dus Haagsche collega van R. David Nunez (1708 OR. der gemeente Beth Jakob en 1717 der gem. Honen Dal)²⁴.

Overigens moet het opstel Haagsche Bruggen — Een Jood-

sche quaestie, van OR. T. Tal z.g. (Den Haag 1898) met deze gegevens aangevuld worden. Er was dus niet alleen een Haagsche, maar ook een Rotterdamsche bruggen-quaestie; ja zelfs nog een Maarsensche²⁵). Dr. Salomo de Meza (1725) verklaart, gesteund door OR. Salomo Aylion, die zich wederom op het Haagsche geval beroept, dat ook deze plaats niet door het draagverbod getroffen wordt (in het werkje Sjoelchan Sjelomo).

De bruggen hebben ons van de zeventiende met de achttiende eeuw verbonden, een tijdperk dat zich vooral in de eerste jaren kenmerkt door sterke partijschappen en vaak botsen de meeningsverschillen op ruwe wijze tegen elkander. Men denke slechts aan de veelbewogen ambtsperiode van R. Tsewi Hirsj Asjkenazi (1710—1714).

In 1713 kwam de Sabbatiaansche bedrieger Nechemja Chija Chajjoen te Amsterdam aan. De Hoogduitsche O.R. aarzelde niet om in een decisie tegen hem op te treden en hem als een aanhanger der drieënhedisleer te ontmaskeren. Hij citeert tal van plaatsen uit diens geschrift Mehemnoetha de-kalla, die den Sabbatiaansche dweper en misleider op de kaak stellen (zie Sammelband über Sabb. Zebi und dessen Anhänger van Dr. A. Freimann, Berlin 1912, pag. 117—122). De Sefardische O.R. Salomo Aylion (1700—1728), die in Chajjoen een ouden vriend had teruggevonden van zijn verblijf in Saloniki dateerend, nam zijn partij tegen Chagam Tsewi op. Er ontstond tusschen beiden een groote verwijdering. De animositeit tusschen Sefardim en Asjkenazim uit die dagen blijkt ook uit Katzenellenbogen’s responsen (No. 58). De vraag wordt daar tot hem gericht aangaande een huwelijks-voltrekking, die de Asjkenazische O.R. om z.i. wettige bezwaren had geweigerd en waarvoor R. Sal. Aylion zich liet vinden (geteekend 1716).

Verder bewaart Chagam Tsewi’s responsenverzameling eenige interessante mededeelingen omtrent het Amsterdamsche kehillo-leven.

Zoo verklaart hij „krijn” minder geschikt voor de Seider-

tafel, daar de scherpte velen terughoudt om de gewenschte hoeveelheid te gebruiken. „Waar latuw voorkomt, zooals in Amsterdam en Hamburg, is het beter om die te gebruiken. Wat men in Amsterdam andijvie noemt, is bij gebrek aan het eerste ook goed” (No. 119).

Hij verzet zich sterk tegen het gebruik in Amsterdam om in de Synagoge wetsrollen te verkoopen bij opbod. „Ik heb de Sjamosjim belet zulks voort te zetten” (No. 123).

Speciaal voor de Amsterdamsche begraafplaats „waar de aarde los en zacht is”, schrijft hij den afstand van één Joodsche el tusschen het eene graf en het andere gebiedend voor. „Men moet de kabronim in Amsterdam er van terug houden, dien afstand te verkleinen. In Amsterdam is het begraafveld groot en zeer ruim, de aarde week. Er is dus geen argument aanwezig om dichter op elkander te begraven” (No. 149).

Chagam Tsewi, die aan zijn Amsterdamsche ambtsperiode zeer onaangename herinneringen moet behouden hebben, treedt in den aanvang daarvan als pleitbezorger op voor de Amsterdamsche Hadassim. Hij reageert op een in 1709 verschenen werk, waarin deze trots van de Hollandsche lustwarrande werd beschouwd als entingsproduct en dus als voor de loelab ongeschikt. Het zal in 1710 geweest zijn, dat hij deze aanklacht ontzenuwt (Resp. No. 161). Zijn heldere en klare geest sprankelt ook hier in den zuiveren betoogtrant. „Wat doet het ertoe”, zoo schrijft hij, „dat het Italiaansche kweekproduct kleine ronde besjes zonder pit vertoont en deze bij het Hollandsche grooter en langwerpig zijn en groote pitten hebben? Zijn dan alle soorten druiven gelijk? Zijn daar niet ook langwerpige en ronde, zwarte en lichte? Wie zal daarom aan enting denken?” Maar nog een ander bezwaar heeft de opponent. Als ze niet ondeugdelijk waren had men deze myrthen wel vroeger hier aangeplant. Met een blik in het volle leven antwoordt Chagam Tsewi: „Is het dan dit alleen, wat de tegenwoordige geslachten in het aanzijn hebben geroepen, terwijl de vroegeren het niet kenden? Zijn er dan niet vele soorten vruchten, groenten en boomen, die men ons uit verre

landen heeft gebracht? Met veel omzichtigheid, veel kosten en inspanning weet men ze ook voort te kweeken”. De levenswijze opvatting van den man, die door zijn inzicht zijn tijd verre vooruit was, blijkt uit alles — ook uit de verdediging van de Amsterdamsche Hadassim tegen vreemde aanvallen.

Uit verre landen werden in deze eeuw meer producten geïmporteerd, waaraan de herinnering in de responsen en glossen op Sjoelchan ‘aroech is bewaard. Men kende ze niet uit eigen aanschouwing en oordeelde dientengevolge wel verkeerd.

Zoo vertelt de bekende reiziger en geleerde Chagam Azoelai, dat hij in 1778 in den Amsterdamschen Hortus de koffie zag groeien. Hij wist daardoor een misverstand bij zijn tijdgenooten weg te nemen (aanteekening op Orach chajim, Hoofdstuk 453).

De vervalsching van suiker met meel gaf voor het gebruik op Pésach aanleiding tot moeilijkheden. Schudt vertelt in zijn Jüdische Merckwürdigkeiten uit het jaar 1714 (bij Löw, Flora der Juden I, 756): „Die Portugisischen Juden in Holland machen zuweilen Zucker unter ihre Osterkuchen, musz aber Zucker sein aus Rohren von der ersten Hand, den kein Christ zubereitet”.

Een herinnering aan de buitenverblijven der Portugeesche Joden met hun weelderig ingerichte tuinen bewaart een responsum van Isaac Sasportas. Daarin wordt de vraag behandeld of het geoorloofd is op Sabbath over „schulpen” te loopen (se era licito andar em Sabbath sobre as conchas que vulgarmente se chamão em Hollandez „Schulpen”) ²⁶.

Maar laat ons van den tuin weer naar den disch terugkeeren. Naast de suiker en de koffie ontmoeten we in deze literatuur van de 18e eeuw ook visch en gevogelte.

Sinds onheugelijke tijden werd — aldus de Amsterdamsche O.R. Arje Leb Löwenstam in een schrijven van 1741 aan het Rabbinaat van Venetië — het gebruik van tarbot aldaar verboden. Zoowel hij als het Rabbinaat der Sefardim kon geen gronden vinden om het verbod op te heffen. Nog een volgende generatie houdt zich met deze zaak bezig. R. Saul van

Amsterdam correspondeert met zijn broer R. Hirsjel te Londen over de quaestie zonder het oude standpunt te kunnen verlaten ²⁷).

Een wereldberoemde naam is verbonden aan de vraag omtrent het vaststellen van de identiteit eener in de Amsterdamsche kehillio toen blijkbaar onbekende vogelsoort. David Meldola vertelt in Dibre Dawid (No. 48) het volgende.

„Eens wilde iemand in onze gemeente ganzen laten slachten „met zwartachtigen snavel. De sjochet kende de vogels niet „en wilde eerst een rabbinale uitspraak hooren. Daartoe werden de vogels gezonden naar den O.R. David Israel Atias in „de leerschool Ohel Ja'acob, terwijl de leeraren daar tevens „aanwezig waren. Men kende de vogels niet en zond nu om „bescheid naar den O.R. der Asjkenazim, El'azar uit Brod. „Deze wilde de vogels voor ritueel gebruik verbieden. Terwijl „men in de leerschool Ohel Ja'acob nog druk over de aangelegenheid discussieerde, kwam *de bekende, vrome geleerde „Mozes Chaim Luzzatto*, die toen ook lid der leerschool was, „binnen. Ook hij wilde de vogels zien. Bij den eersten oogopslag herkent hij ze en verklaart, dat ze in de gemeente van „Italië gegeten worden. Ze heeten Fasanten. Er is geen enkel „bezwaar tegen het gebruik. Op zijn uitspraak werden ze „hierna toegelaten” ²⁸).

Dit in levendigen stijl meegedeelde relaas gunt ons een blik in een Medras uit de 18e eeuw, terwijl niemand minder dan de diepzinnige wijsgeer en dichter Luzzatto tot de aanwezigen behoort.

Ik zou bewust onvolledig zijn, indien ik niet nog even opmerkte, dat dit land van melk en kaas zijn onmiskenbare Hollandsche signatuur aan de responsenliteratuur heeft opgedrukt.

Meergenoemde Meldola licht ons in omtrent de wijze, waarop in zijn tijd rituele kaas bereid werd. Het geschiedde met plantenvocht, dat een product leverde, dat in de verste verte niet kon wedijveren met de gewone inlandsche, waarbij strem van leb gebruikt werd. (Responsum Dibre Dawid No. 83

en 84). De Amsterdamsche O.R. Saul Löwenstam (1750—1790) geeft een „epoche” makende maatregel ter verbetering, die in een tot tweemaal toe uitgegeven decisie is bewaard gebleven ²⁹).

Hiermee nemen we afscheid van de stoffelijke lafenis om ons nog een oogenblik te wenden tot het geestelijk leven der Joden in dezen tijd. De verzameling (Pené Arjé) van R. Arje Breslau (1790)³⁰ biedt antwoordt op vragen omtrent Talmoe-dische onderwerpen uit Amsterdam, Rotterdam en Maastricht tot hem gericht. De aard der vragen toont, dat men zich druk met Talmoedstudie bezighield. Een enkele vraag (No. 60) van Simon, zoon van den bekenden Haagschen bankier Tobias Boas, verraaft onmiddellijk het milieu, waaruit hij is voortgekomen. De vader, die Joodsch wetenschappelijk werk steunde, dat niet direct op halachisch terrein lag, kon een zoon hebben, die in de responsenliteratuur vertegenwoordigd is door een taalkundige vraag: het verschil tusschen de synoniemen *jarah*, *sjalach* en *hippiel* (= werpen).

Met een niet alledaagsch feit in de rabbijsche wereld doet ons het responsum van R. Jacob Emden (Sje'ielath Ja'bets I. 170) kennis maken ³¹). Toen in 1735 R. El'azar uit Brod tot opperrabbin der Hoogduitsche gemeente benoemd was, scheen men daarmee zóó ingenomen, dat een gedenkpenning geslagen werd, welke ter eene zijde het borstbeeld van den nieuwen functionaris vertoont. R. Jacob, zoon van den in 1714 tot aftreden genoopten Chagam Tsewi, veroordeelt, met kwalijk verholen spijtigheid om hetgeen zijn vader hier getroffen had, het vervaardigen van een borstbeeld. Daarmee wordt inbreuk gemaakt op een Thoravoorschrift. Hij schrijft o.a. de vermakelijke levenswaarheid: „nu zijn er wel die be-weren, dat munten geminacht worden (dus de beeltenis geen voorwerp van reverentie kan zijn), toch kan men zich op dit argument niet verlaten. We zien immers dat de munten geëerd worden! ³²)”.

Met deze rara avis onder de Joodsch Hollandsche gedenkpenningen nemen we afscheid van de achttiende-eeuwsche

responsen om over te gaan tot gegevens, welke ons deze literatuur uit de eerste helft der negentiende verschaft. Het is de voor de geschiedenis der Joden zoo belangrijke tijd van het tot stand komen van het Koninkrijk der Nederlanden, waarin zij nu gelijke burgerrechten hebben verkregen; de tijd van de inrichting van het consistorie met zijn nieuwen O.R. Samuel Berenstein.

Reeds enkele jaren na zijn ambtsaanvaarding ontmoeten we hem in een internationale Gutachten-verzameling bij het uitbreken van den strijd om den Hamburger Reformtempel (Elé dibhré ha-berith pag. 53).

Zijn uitvoerige brief van 1819 aan het Hamburger rabbinaat is niet alleen een uiting van heftigen afkeer van de pogingen der Reformisten, maar werpt bij nauwkeurig lezen een schemerlicht over de toestanden in Nederland. In Amsterdam was immers in 1798 de afgescheiden „Adath Jeschoeroen” gesticht en hoewel in 1809 opgeheven op last van den minister van Eeredienst, gistte het nog later in de geesten. „Toen ik zag” — zoo schrijft hij — „dat er velen waren, die het geheele Jodendom wilden ontwortelen en zij ons in een kwaad daglicht stelden bij de regeering, gaf ik, nu twee jaren geleden, opdracht om de gronden des geloofs in vraag- en antwoordvorm in het Nederlandsch op te stellen. Evenwel niet, zooals men dat in Londen heeft gedaan, daar dat werk onvolledig is. (Hij doelt op het in 1815 verschenen werkje Sjorsjé Emoenah door Sal. Cohen, met Engelsche vertaling van Josua van Oven). Neen, in het hier verschenen werkje is over alle hoofdpunten uitvoerig en duidelijk gehandeld³³⁾”. De vertaling van dit werkje was te Amsterdam in 1816 door M. C. Belinfante in het licht gegeven. Het bevat een approbatie van O.R. Daniel Cohen d’Azevedo en O.R. S. Berenstein. Hij vertelt verder, nu reeds twee jaar bezig te zijn met een groot werk met den titel: Onderzoek van oude tijden, geschreven in Hebreeuwsch en Duitsch, in bevattelijken stijl. Doel van het werk is aan te toonen, dat de Touro het eenige richtsnoer voor den Jood is. Daartoe zijn in beknopten vorm uitspraken van geleerden

omtrent de grondwaarheden des Jodendoms verzameld. Verder is aangetoond, dat alle stellingen der Reformisten reeds zijn weerlegd door onze ouden. Dan gaat hij uitvoerig in op de strijdpunten en zegt terloops, dat hij reeds jaren geleden een uitvoerige decisie had geschreven over de bediening van het orgel door een niet-Jood op Sabbath. Hij besloot met een krachtige opwekking om trouw te blijven aan het historische Jodendom en niet te wijken voor de moderne theoriën.

Voor zoover mij bekend, is het groote werk, waarover hij spreekt, nooit verschenen. Eveneens bleef in handschrift een polemisch geschrift tegen de Reform, getiteld: „Al begidath ha-zeman” (zie Encl. Judaica deel III sub voce Berenstein).

Deze geschriften hebben van een man als Berenstein wel bijzondere waarde, daar hij persoonlijk met den vader der Reformbeweging Israel Jacobson van zijn jeugd af bevriend was. Dit blijkt uit een brief, dien hij hem in 1809 schreef. (zie Geschiede der israël. Gemeinde Halberstadt van Dr. B. H. Auerbach, pag. 224). Hij schrijft onder meer:

„Desto unangenehmer hat mich das Gerücht berührt, dasz „sie jetzt mit dem gedanken umgehen deutsche Gebete in der „Synagoge abhalten zu lassen. Sind ja unsere Gebete jetzt „fast in allen Sprachen übersetzt und ist auch für den Un- „kundigen Gelegenheit sich mit dem Hebräisch vertraut zu „machen. Wozu also eine profane Sprache an der heiligen „Stätte?”

„. . . . Bedenken Sie, mein weiser Freund, ob nicht mit dem „Versuche, deutsche Gebete im Gotteshaus abzuhalten, dem „Studium der hebräische Sprache ein Schlag versetzt wird, „für den es keine Heilung gibt”.

„Ich bitte Sie, hochgeehrter Freund, diese Worte zu be- „herzigen und mich durch eine baldige Antwort von meiner „Herzensbeklommenheit wegen dieser Sache zu befreien”.

gedateerd 15 Siwan 5569 (1809), get. Samuel Hakatan.

Of, en zoo ja, in welken zin Jacobson aan Berenstein heeft geantwoord, is mij niet bekend. Dat de vriendschappelijke

raad zijn doel heeft gemist, leert de geschiedenis. De Hamburgsche tempelstrijd (1818) werd gevolgd door de vergadering van geestelijken te Braunschweig (1845).

In den storm van protesten, die tegen de daar genomen besluiten opstak, ontmoeten we ook namen van Joden in Nederland. Het waren vooral Mozes Lehren (1793—1861), Hirschel Lehren (1784—1853) en Abraham Prins, die over deze de geheele Joodsche wereld betreffende zaak in correspondentie stonden met de beroemde rabbijnenfamilie Sofer te Presburg. Met gloeiende verontwaardiging schrijft Mozes Lehren in 1833 (Igroth Soferiem II 62) tegen de opheffing van den tweeden feestdag, het aantasten van oude voorschriften en noemt de reformrabbijnen „ra‘bonim” in plaats van „rabbonim”.

Ter karakteriseering van de opvattingen in den kring der Lehrens diene de heftige aanval in 1835 op de Deutsche vertaling van den Talmoed Berachoth van de hand van Dr. Pinner. Het is Hirschel Lehren (Igroth Soferiem II 73), die de opmerking maakt, dat een vertaling van den geheelen Talmoed in de oogen der niet-Joden bespotting zal wekken. Indien er reeds onder de Joden zijn, die schimpen op het meeningsverschil van Beth Sjammai en Beth Hillel over het op Jom tob gelegde ei, hoeveel te meer zullen dan de niet-Joden om hun niet congeniale gedachten glimlachen.” Omtrent den persoon van Pinner en zijn godsdienstigheid heeft hij niets kwaads gehoord. Toch vindt hij de opvatting van Pinner omtrent de plotselinge vergrijzing van den welbekenden Rabbi El‘azar ben ‘Azarja zeer onjuist. Pinner vindt dat niet zoo wonderlijk en vertelt van een priester in Italië, die bij het hooren van het bericht, dat Napoleon den paus gevangen had genomen, in één nacht haar en nagels zou verloren hebben³⁴). Hij vraagt nu R. Mozes Sofer, of dat geen „apikorses” is.

Is dit schrijven eenerzijds kenschetsend voor het milieu, waaruit het is voortgekomen, anderzijds mag men bij de beoordeeling ervan niet uit het oog verliezen, dat het een buitengewoon moeilijke tijd was, waarin het oprecht vrome gemoed niet weinig geprikkeld werd door de laatdunkende wijze,

waarop de Reform in Duitschland, die zich toen nog om Talmoed en Sjoelchan ‘aroech bekommerde, deze literatuur behandelde en veroordeelde.

In 1845 verscheen een zendbrief, geteekend door Hirschel Lehren en Abraham Prins, gericht tot de wetsgetrouwe voor-
aanstaande rabbijnen uit hun tijd. Het doel was een Gutachten-verzameling uit te geven naar aanleiding van de besluiten der vergadering van geestelijken te Braunschweig. Daar was het Hebreeuwsch als taal der gebeden afgeschaft; al wat aan Tsion herinnert verwijderd; de besnijdenis gewijzigd; Sabbathwet genegeerd; spijswetten gedeeltelijk opgeheven. Voorts had men de voordracht van Kol Nidrei afgeschaft, daarmee voedsel gevend aan de door niet-Joden verspreide verkeerde opvatting omtrent dit formulier. Bovendien werd het gemengde huwelijk toegelaten, indien de uit die verbintenissen geboren kinderen slechts Joodsch mochten opgevoed worden. Deze en dergelijke besluiten joegen mannen als Hirschel Lehren en Prins het bloed sneller door de aderen en hun zendbrief tintelt van verontwaardiging.

Het resultaat van dezen oproep waren twee deeltjes brieven van de belangrijkste rabbinaten der wereld, welke in Adar I en Nisan 5605 (1845) te Amsterdam bij Proops verschenen onder den titel Torath ha-kena’oth. We treffen daar brieven aan van O.R. Menachem Mendel Löwenstam te Rotterdam, die tusschen de praktijken der Reformers en die der missionarissen geheel geen verschil ziet! Verder van O.R. Baruch Bendit Dusnus te Leeuwarden en Chagam Jakob Ferares te den Haag. Deze laatste schrijft onder meer: „En ofschoon met Gods hulp deze plaag zich over dit land niet heeft verspreid en de Joden, zoowel als hun leiders het historische Jodendom aanhangen, toch mogen we bij een vraag in het wereld-Jodendom niet zwijgen”. Nog storten hun hart uit R. Mozes Abraham Susan en R. Issachar Beer Berenstein, rabbijn te Amsterdam. De laatste geeft een uitvoerige, gedocumenteerde uiteenzetting waarin hij de verschillende besluiten der Brunswijksche vergadering weerlegt. Aan het slot van zijn betoog verklaart hij

nadrukkelijk zich „niet tegen de reformatoren persoonlijk te richten, maar doel van zijn brief is de anderen te behoeden in hun strik verward te raken en om algemeen bekend te maken, hoe in ons land gelukkig vele vooraanstaande mannen, die een hooge positie bekleeden, trouw zijn aan het overgeleverde Jodendom. Regeering van stad en land roemt hun oprechten levenswandel en onze landsdienst staat niet lager aangeschreven dan die der niet-Joden. Daarvoor zullen de leugenachtige lippen verstommen van hen, die tot steun hunner reform-zucht vooraanstaande personen uit regeeringskringen trachten te winnen”.

Met deze Gutachten-verzameling zijn we gekomen aan de grens van het tijdperk, dat ik me voorgesteld had te behandelen. Ik ben me ervan bewust, dat nog menig responsum onvermeld is gelaten, dat aan het doel dat ik me heb gesteld, zou dienstbaar gemaakt kunnen worden. Eenerzijds is deze onvolledigheid, zooals in de inleiding is opgemerkt, het gevolg van de eerste poging op dit terrein, welke met deze mededeeling u is voorgelegd. Anderzijds zijn er ongetwijfeld nog responsen in handschrift bewaard, welke niet geraadpleegd werden, bijv. de verzameling van O.R. Salomo Aylion, welke in manuscript in de Livraria Montezinos berust.

Hoe dit ook zij, uit de gegevens hier bijeen gebracht, is menig tot nu toe onbekend punt van de historie der Joden in Nederland naar voren gebracht, en zijn interessante bijzonderheden omtrent het gemeentelven gememoreerd.

Zoo blijkt ook voor Nederland — zij het niet in zoo rijke mate als voor andere landen, waar Joden sinds oude tijden wonen — de waarheid van Frankel's woord in zijn „Entwurf einer Geschichte der Literatur der nachalmudischen Responsen” (Breslau 1865), wanneer hij aan het slot zijner inleiding schrijft: „Der Geschichtsforscher will aber auch die einzelnen, den Hintergrund bildenden Begebenheiten erkennen; und für sie sind die Responsen eine reiche untrügliche Fundgrube”.

AANTEEKENINGEN

1) Deze bijdrage is een omwerking van de voordracht op 19 Juni '32 in de algemeene vergadering van het Genootschap. Aan allen, die door hun mededeelingen het onderwerp hebben gecompleteerd, zij hier dank gebracht.

2) *The Responsa of Rabbi Solomon ben Adreth f. Barcelona (1235—1310) as a source of the History of Spain*, London 1925; *The Responsa of Rabbi Simon b. Zemah Duran as a source of the History of the Jews in North Africa*, London 1930.

3) *Beiträge zur Geschichte der Juden in Deutschland im 13. Jahrhundert*, Wien 1926.

4) Van de gedrukte bronnen, die op dit tijdvak betrekking hebben, is niet gebruikt de verzameling *Peri Ets Haim* (18e eeuw), welke binnenkort door Menko Max Hirsch te Berlijn voor de *Soncino-Blätter* zal worden bewerkt. Hij stelt zich voor de casus positio en de decisie dezer 950 Responsa in het Duitsch weer te geven.

5) Dergelijke gecombineerde bijeenkomsten hebben meer plaats gehad. Zoo bezit de *Bibliotheca Rosenthaliana* een handschrift (No. 1807 F 4), waarin op pag. 47 en volg. is opgenomen een protocol met het opschrift: „Alle decisies welke hier te Amsterdam door de beide gemeenten werden uitgesproken”. Paragraaf 1 begint aldus: „In Siwan van 5476 (1716) werd beslist in de Midrasj der Sefardische gemeente met Chagam Aylion en de rabbijnen der Asjkenazische gemeente . . .”.

We hebben hier dus een oude verzameling decisies voor ons, waarin verschillende belangrijke momenten zijn bewaard. Zoo wordt hier melding gemaakt van de beide begraafplaatsen te Muiderberg en Zeelburg en van het gebruik van de laatste op den tweeden feestdag, indien deze op Vrijdag viel en men het lijk niet langer onbegraafden kon laten.

6) H. J. Zimmels, *Die Marranen in der rabbinischen Literatur*, Berlin 1932, pag. 155, No. 63.

7) Zie „De Vrijdagavond” VII, deel 2, pag. 286 en 287.

8) Vergelijk S. Seeligmann, *Het Marranenprobleem uit oeconomisch oogpunt in Feestbundel L. Wagenaar*, pag. 109.

9) Zie H. J. Koenen, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, pag. 147.

10) T.a.p., pag. 55.

11) Zie Zimmels, t.a.p., pag. 166, No. 73; S. Asaf, *Anoesé Saphrad oe-Portoegal besaphroeth ha-tesjoebhoth in Hahed*, Vol. VII No. 10, pag. 24, col. 1.

12) In het Hebreeuwsch genaamd: *Mohar habethoeloth*; zie Zimmels, t.a.p., pag. 167 en J. M. Hillesum, *Vereenigingen bij de Portugeesche Joden te Amsterdam in de 17e en 18e eeuw* No. 68.

13) Zie Een kleine bijdrage tot de Geschiedenis der Portugeesch Israelietische Gemeente te Amsterdam van J. M. Hillesum (*Overdruk N. I. Weekblad*, 8-1-'15) en Carl Gebhardt, *Die Schriften des Uriel da Costa*, Amsterdam 1922, Anmerkungen pag. 243 en 244.

Uit diverse verklaringen blijkt ook, dat er zoowel op de beurs als op straat, tumul-ten en ruzies hebben plaats gehad. Het meest belangrijke in deze zaak was evenwel, dat de erfgenamen Delmonte een afzonderlijke Synagoge hielden en een begraafplaats inrichtten. De Synagoge hielden ze in eigen huis en ze kochten voor begraafplaats, en dit is heel eigenaardig, een stuk land in de gemeente Ouderkerk, vlak grenzende aan de Port. begraafplaats.

Door welke oorzaak het stadsbestuur in deze zaak Parnassim niet steunt, maar integendeel hun gelast heeft de ban op te heffen, waardoor hun eenig machts-middel hun wordt ontnomen, heb ik nog niet kunnen vaststellen. Ik vermoed, door-dien minstens drie van de erfgenamen, poorters waren en aangezien zij zich in een protestatie tegen Parnassim, naar aanleiding van het beslag leggen op hun goederen, hierop beroepen.

Ten slotte is er toch door bemiddeling van de stedelijke overheid, einde 1671, een compromis tusschen partijen tot stand gekomen, waarbij de erfgenamen Delmonte, 40.000.— aan de Port. Gemeente schonken, benevens $\frac{3}{4}$ eigendom van den grond op Ouderkerk, die in 1673 geheel bij de begraafplaats is getrokken, doch nog altijd in de registers genoemd staat als: Beth Haim d'el Sotto.

17) Rotterdam in den loop der eeuwen, pag. 136.

18) Zie Prof. A. Freimann in *Séfer ha-jobhel* voor Nahoem Sokolow, pag. 455—480; Dr. D. M. Sluys, *De ambtsdata van de oudste Opperrabbijnen bij de Hoogduitsche Joodsche gemeente te Amsterdam*, pag. 18.

19) Zie Grätz-Sjepher VIII, pag. 536. Deze vermoedt, dat de Spinoza-ban de Nederlandsche regeering tot deze maatregel heeft gebracht. Vergelijk verder S. Asaf, *Ha'onsjiem acharé chathimath ha-talmoed* pag. 33 en 134.

20) Zie mijn opstellen in *Blau's Hazofeh*, Jaarg. 1924, deel VIII, pag. 289—300 en *Feestbundel L. Wagenaar*, pag. 32; vergelijk nog Prof. I. Markon in *Tsijjoenim*, pag. 159 en volg.

21) Zie mijn opstel in „De Vrijdagavond”, Jaarg. IV, pag. 194.

22) Zie Dr. E. Slijper, *Een merkwaardig proces in 1752, Bijdragen en Mededeelingen IV*, pag. 130.

23) De heer S. Seeligmann gaf mij inzage van een afschrift uit een manuscript in de *Livraria Montezinos*, betrekking hebbend op deze aangelegenheid. De Haagsche *Morétsédék Salomo Loonstein* (1725—1728) behandelt daarin de vraag, hoe te doen met het oog op de mogelijkheid, dat de afsluiting onklar wordt, doordien de ophaalbrug, waarvan het plankier in opgehaalden toestand tevens als deur van de poort dienst doet, niet meer functioneert. Het vroeger vermelde principiële standpunt wordt als basis voor de verdere redeneering aanvaard. Daarbij beroept hij zich op Samuel Koidanower (*Responsa Eموenath Sje-moeël*, No. 40) en op de boven geciteerde plaats in het werk van Chagam Tsewie. Het antwoord schijnt gericht tot het Kerkbestuur der Asjkenaziem in Den Haag of tot een lid dier gemeente. Volgens den heer S. Seeligmann is het wellicht aan den Opperrabbijn der Portugeesche gemeente David Nunes Torres geschreven. Zie ook *Zeitschr. für Hebr. Bibliographie XVII*, pag. 51.

24) De heer D. S. v. Zuiden deelt mij mee (20-6-'32), na het verschijnen van zijn werk in het notarieel archief van notaris S. Favon, No. 770 (1-7-1715) een acte ge-

vonden te hebben, waaruit blijkt, dat R. Salomon rabbijn was in Den Haag van 1715—1718. Deze acte luidt aldus:

Uit het Hebreuwsch door Aron Israëls, voorlezer en Elias Samuels, koster, vertaalde acte. Protocol Notaris S. Favon 1 Juli 1715.

Tot Rabbijn en Dominé wordt gecontinueerd de Welgeleerden Heer Salomon, om te weesen in onse gemeente Dominé en onderwijser van onse wettelijke saecken n o g h drie jaren te weten van nieuwe jaer naer 't kleijne getal 475 tot onse nieuwe jaer 478 naar 't kleijne getal, met alle respect en eer als van te vooren en in de kercke te sitten op de banck nevens de parnassen en te hebben vrije woninge in het selfde huys daer hij gewoont heeft tot dato deses met alle vertrecken gelyck van te vooren gehad heeft. En het tractement van voorn. rabbijn en dominé Heer Salomon sal sijn dat hij sal trecken jaerlijcx vier hondert guldens uyt de kasse van de gemeente gelyck te vooren sonder eenige te enspreecken of uytstel, omme aen hem te betalen alle weecken de somma van acht gulden, hetwelcke bedragende jaerlycx 400 gld, en nu het schrickeljaer dat Godt belieft bennen wij gehouden om aen hem een maent tractement meerder te betalen, uyt de kasse van de gemeente. En 80 tonnen turf jaerlycx en mede andere inkomsten van het trouwen en de conditien die daaraan dependeren en van de goewers gelyck gebruyckelijck is tot Amsterdam. Sondagh 26 Sewat 474. sijnde 12 January 1714. Het stuk was voorzien van 17 handteekeningen van leden der gemeente.

25) Zie ook J. Zwarts, *De Joodsche Sabbathgrens van Maarssen en Maarseveen in de 18e eeuw* (in *Nifterlake* 1932).

26) Zie Amzalak, *Um Manuscripto inédito de Isaac Saspertas Rabino de Amsterdam in seculo XVIII* (*Revista de Estudos Hebraicos*, Vol. I, Lisboa 1928, pag. 80—91).

27) Zie mijn opstel „Een Visch-dossier” in *De Vrijdagavond*, Jaarg. 5, pag. 226—228 en in *Blau's Hazofeh* 1928, Jaarg. XII, pag. 101—105

28) In M. Ch. Luzatto door S. Ginzburg (*N. York* 1931) is dit responsum niet vermeld.

Van een ander lid der beroemde rabbijnenfamilie Meldola, Refael ben Eleazar is te Amsterdam 1737 een responsenverzameling *Majim Rabbieim* gedrukt. I. Abrahams in zijn werk *Jewish life in the middle ages*, pag. 108 ontleent aan deze verzameling ten onrechte de mededeeling dat „the rabbis of Amsterdam attempted to prevent betrothed girls from appearing in public with uncovered faces”. Een desbetreffende vraag is niet uit Amsterdam t.a.p. vermeld, noch het antwoord daarheen verzonden. Merkwaardig genoeg is deze fout in de Tweede editie van genoemd werk (ed. Cecil Roth, London 1932) niet gecorrigeerd.

29) Zie mijn opstel in *Blau's Hazofeh* 1922, Jaarg. VI, pag. 15 en 134.

30) Zie S. M. Slagter, *Een beroemd Opperrabbijn van Rotterdam en zijn geleerde telgen in Weekblad van Israel. Huisgezinnen* (Mei 1930).

31) Zie Dr. S. I. Mulder, *Een zeldzame medaille in Nederl. Israel. Jaarboekje* (1859—'60); *Ostund West* 1921, pag. 147 en 153, alwaar een uitvoerige beschrijving van het opschrift.

32) In de Responsenverzameling van genoemden J. Emden vindt men nog enkele gegevens voor interne gemeente-aangelegenheden te Leeuwarden. Zoo in deel I No. 54 (5520) aangaande een oneenigheid over „doechenen” door den voorlezer, die

zelf kohen was, terwijl nog een andere kohen ter synagoge aanwezig was. Verder in deel I No. 76, over het vergrooten der synagoge, die voor een tijd van negen jaar van een niet-Jood gehuurd was. Alleen aan de Oostzijde was vergroting mogelijk, maar daartoe moest een wijnstok omgehakt worden. De vraag was nu, of dat toegestaan kon worden.

33) De Engelsche uitgave is in het algemeen veel korter dan de Nederlandsche. Bovendien ontbreken in de eerstgenoemde bewerking de hoofdstukken 21 (Van de mondelijke Wet), 24 (Van de komst van den Messias), 25 (Van de opstanding der dooden), 28 (Van de vrije wil). Eveneens ontbreekt daar Hoofdstuk 19, Algemeene opmerkingen over de tien geboden.

Het zijn dus wel zeer belangrijke punten, die opzettelijk in de Engelsche uitgave zijn weggelaten. De opmerking van O.R. Berenstein in zijn zendbrief is daardoor eerst volkomen duidelijk.

34) Zie Pinner, *Compendium der Hierosol. und Babyl. Thalmud*, Berlin 1832, pag. 28, aanmerking 15. R. Mozes Sofer had, blijkens de prospectus van Pinner's vertaling, een approbatie op het werk gegeven. In de collectie S. Seeligmann, waaraan dit gegeven is ontleend, bevinden zich ook 2 brieven, beiden in 1835 geschreven door R. Mozes Sofer. In de eerste betuigt hij spijt over zijn approbatie. Aanvankelijk had hij ingestemd met andere geleerden, die de zaak steunden. Nadat hij evenwel de vertaling van Aboda Zara fol. 2 had gelezen (zie *Compendium der Hierosol. und Babyl. Thalmud* pag. 45) veranderde hij van inzicht. Deze gelitografeerde brief verzoekt hij verder te verspreiden „want hier in ons land mag men niet zonder vergunning drukken”. De tweede zendbrief is met dubbel zegel (koninkrijk der Nederlanden en buitengewoon zegel N. Holland) bij Proops te Amsterdam gedrukt. Daar zegt hij o.a. dat Pinner het hem deed voorkomen dat rabbijnen, zooals Nathan Adler te Hannover, de vertaling zouden maken; hij zelf verzamelde slechts inteekenaren. Nu het blijkt niet waar te zijn komt hij op zijn approbatie terug (zie ook I groth Soferiem II 81).

DE OUD-HOLLANDSCHE DRUKPERSVRIJHEID TEN OPZICHTE VAN HET JOODSCHE BOEK ¹⁾

door Mr. Izak Prins (Amsterdam)

Zowel chronologisch als methodologisch valt dit onderwerp in twee deelen te splitsen. Ten eerste de rechtelijke, ten tweede de feitelijke drukpersvrijheid. Hiermede gaat evenwijdig de behandeling van de stof uit het oogpunt van Staatsbemoeiing en in die van die andere bemoeiing, die van de openbare meening, welke destijds bijna uitsluitend in de inmenging van de Kerk, van de Gereformeerd-Christelijke, de Staatskerk, tot uiting kwam.

I. DE STAAT

Het middeleeuwsche Roomsche-Katholieke standpunt. De Joodsche reactie hierop. — Alva's Index (1570). — Het Haarlemsche Jodencharter (1605). — De Amsterdamsche regeling (1616). — Hugo Grotius en Adriaan Pauw. Verzoekschrift Dordtsche Synode. Tegenvertoog. Besluit (1619).

De Roomsche-Katholieke Kerk heeft in haar strijd tegen den invloed van het Jodendom op de Christenheid het Joodsche boek niet gespaard.

Toen zij oppermachtig West-Europa beheerschte, dulde zij niet, dat haar leer en leven in de Hebreeuwsche geschriften, hoewel deze toch vrijwel uitsluitend tot den Joodschen lezerskring beperkt bleven, beschouwd, onderzocht en aangevallen, laat staan bespottelijk gemaakt werden. Plaatsen in zulke werken werden door haar censuur onleesbaar gemaakt: doorgehaald of uitgescheurd. Heele boekwerken werden soms geconfisqueerd en vervolgens ook door beulshanden in het openbaar verbrand. Den Joden werd dikwijls zonder kennis van zaken en met de grofste willekeur hun heiligste bezit — hun Hebreeuwsche boekenschat — weggehaald, doorgezien en afgenomen, en werden hun wegens dit bezit ook zware geld-

straffen opgelegd. Deze kerkelijke censuur is een der kwellingen geweest, waardoor de middeleeuwsche Jodenheid geëisterd werd. De besluiten van het Concilie van Triënte (gesloten in het jaar 1563) — de Kerkvergadering, welke richting en vaart aan de Tegenreformatie gebracht heeft — leidden ook op dit punt tot meer regel en orde. Indices van verboden boeken kwamen tot stand, welke min of meer de Joden tegen chicanes beschermden.

Van Joodsche zijde werd in dezen zoo ongelijken strijd ook naar middelen gezocht, om zich tegen vervolgingen op dit gebied te vrijwaren. Als afweermaatregel stelden de Rabbijnen een vóór-censuur in. Zij maakten het elken Jood tot plicht geen boek uit te geven, waaraan zij hunne goedkeuring (Haskama) niet gehecht hadden. De Joodsche regerende colleges wisten al spoedig deze wijze voorschriften kracht van wet te verleenen door het toezicht hierover aan zich te trekken.

Zoo was, in enkele groote lijnen geschetst, de toestand, toen in den aanvang der 17de eeuw de Portugeesche Joden zich hier in Noord-Nederland, in een opstandige Gereformeerd-Christelijke Republiek, begonnen te vestigen.

In dienst van den Katholieken Spaanschen Koning, wiens machtsgebied ook zij ontweken, was voor deze landen door den Hertog van Alva in het jaar 1570 naar verbeterd Triëntsch model een Index van verboden boeken uitgevaardigd, waarbij kortweg alle geschriften, in het Hebreeuwsch gesteld, verboden werden. Ook verbood hij daarbij den aanmaak, het verspreiden en het lezen van boeken, hetzij in het Joodsch, hetzij in eene andere taal, waarin Joodsche ceremoniën of het Joodsche leven behandeld werden. Met name wordt nog eens de Antwerpsche Spaansche vertaling van Flavius Josephus' Antiquiteiten, reeds vóór dien in Spanje op den brandstapel gebracht, als kettersch gebrandmerkt ²⁾.

Het hemelsbreed verschil tusschen het Spaansch-Roomsche en het Hollandsch-Gereformeerde Staatsbestel komt duidelijk uit, als men hiermede de regeling vergelijkt, welke de stad Haarlem den roden November 1605 voor de Jodenbevolking,

welke zij binnen hare muren wilde lokken, getroffen heeft.

Haarlem's Burgemeesteren en Regeerders bepaalden toen, dat deze Sephardische Joden „mogen brengen en doen komen van buiten, en ook hier binnen Haarlem doen drukken en in heurluiden huizen hebben en gebruiken, allerlei boeken, in (het) Hebreeuwsch of andere spraak. Behoudelijk, dat dezelve niet en zullen (strekken) tot schandalen, seditie, blasphemie ³⁾, bespottig en verachting van de Christenen en het Christen geloof en religie, op peene van bannissement en verbeurte van goederen" ⁴⁾.

Dit onderwerp kwam natuurlijk ook te berde, toen in het jaar 1615 de Staten van Holland en West-Friesland in beginsel besloten hadden een algemeen Joden-reglement voor hun gebied vast te stellen, en op voordracht van 's Lands Advocaat Johan van Oldenbarneveld de Pensionarissen van Amsterdam en Rotterdam met het ontwerpen van eene resolutie belast werden. Als zoodanig hebben Adriaan Pauw en Huig de Groot ieder een ontwerp opgesteld. De eerste tegenwoordigde het standpunt der Preciesen, der steile Gereformeerden, het standpunt der Rekkelijken werd door niemand minder dan door Hugo Grotius verdedigd.

Voordat deze wetsontwerpen bij de Staten in behandeling gekomen zijn, vond de stad Amsterdam het noodig provisioneel eenige bepalingen voor de bij haar inwonende Joden vast te stellen (8 November 1616).

Op een van Joodsche kant gedaan verzoek geschiedde dit niet bij openbare keur, waaruit niet anders dan opspraak en schandaal zouden kunnen voortspruiten ⁵⁾, maar eenige notabelen uit de Amsterdamsche-Portugeesche kolonie werden voor het Gerecht ontboden, en dezen vooraanstaanden werd daar dien dag o.a. ingescherpt: „niet te spreken of schrijven, ook zorg te dragen, dat niet gesproken of geschreven wordt, hetwelk eenigszins zoude moge strekken tot versmadeling van onze Christelijke religie" ⁶⁾.

Eerst na den vreeselijken val der Oldenbarneveld-partij kwamen in December 1619 de beide ontwerp-verordeningen

in de vergadering der Hollandsche Staten aan de orde.

Wat de vrijheid van drukpers voor de Joden betreft, stelde Grotius bij zijn artikel 16 de navolgende regeling voor: 7)

„Zullen voorts de Joden mogen hebben, gebruiken en ook doen drukken hier te lande alle boeken, uitgenomen alzulke, waarin dat staan eenige woorden van blasphemie of versmadenis als voren — (art. 14: van onzen Heere Jesu Christo of de Christelijke religie) —, hetwelk zou zijn op peene jegens dengenen, die dezelve zou doen drukken, van bannissement uit de landen met confiscatie van goederen; en jegens dengenen, die dezelve zouden hebben en gebruiken, op peene van confiscatie van de boeken en een geldboete van vijftig gulden voor de eerste reize, honderd gulden voor de tweede, twee honderd gulden voor de derde, en daarna arbitrale correctie”, (d.i. willekeurige straf).

Ook bij dit concept-artikel geeft Grotius een toelichting. Hij schrijft aldus:

„Dat de Joden de Heilige Schrift van het Oude Testament mogen lezen, zoo in de origineele taal als in translaties laten de beschreven rechten toe, (dicta Novella CXLVI) 8). 't Gebruik van den Talmoed, inhoudende veel blasphemieën tegen de Christenen — (?I.P.) — is hunluiden verboden (eadem Novella). Gelijk ook hetzelfde Talmoed daarom bij de Pausen van Rome is gedaan verbranden. (Ita referunt Hostiensis et Innocentius in capite Quod super his, De voto)” 9).

Merkwaardig is het zeker wel, dat Grotius, (voor wien — het zij tusschen haakjes gezegd — de Talmoed een hermetisch gesloten boek was), op grond der Kanonieke wetgeving dit fundamenteele boekwerk den Joden wil verbieden, terwijl de Katholieke Kerk zelve dit standpunt toen reeds verlaten had.

De Pensionaris van Amsterdam, Adriaan Pauw, die met een opstel van veel bescheidener omvang dan zijn Rotterdamsche collega geleverd heeft, voor den dag gekomen is ¹⁰⁾, wijdt aan de Joodsche drukpersvrijheid in de eerste plaats en ook zijn volle aandacht.

Deze penvoerder der orthodoxe Calvinisten heeft het vooral gemunt op die elementen onder de Spaansch-Portugeesche Joden, die zoeven hier te lande uit het Christendom tot het Jodendom overgegaan waren en die een zelotischen ijver voor hunnen nieuwen godsdienst aan den dag legden. Niet alleen heimelijk colporteerden zij met de anti-Christelijke geschriften, zooals deze door hunne toenmalige Rabbijnen en andere geestelijke leiders vervaardigd werden, en welke in handschrift gehouden, van hand tot hand konden gaan, om andere Nieuw-Christenen, hunne vaak nog wankelende stamgenooten, tot het nieuw verworven, oude Jodendom over te halen. Krachtig in hunne overtuiging, fier op het doorstane martelaarschap voor de Joodsche zaak, waren zij ook tot het openlijk disputeeren met inheemsche Christenen gaarne bereid.

Daarom uit zich de Amsterdamsche Stadspensionaris in sterkere bewoordingen en wil hij ook nog scherper dan Grotius de Staten laten decreteren:

„In den eersten, dat alle Joden van natie en gezindheid, die tegenwoordig in den lande van Holland en West-Friesland wonen en verkeerden of naar dezen, den voorschreven lande zullen komen, gehouden zullen wezen, haar in alle zedigheid, stilligheid en gehoorzaamheid te dragen, zonder dat eenige derzelve, hetzij jong of oud, in het openbaar of in het heimelijk zullen mogen spreken, schrijven of doen drukken eenige redenen of woorden tot blasphemie of versmadenis van onzen Heere en Zaligmaker Jesu Christo of de Christelijke religie strekkende, op peene, jegens dengenen, die zoodanige blasphemieën of schandaleuse propoosten spreken, schrijven of doen drukken, van aan den lijve of met bannissement uit den lande en confiscatie van hare goederen gestraft te worden; en jegens degenen, die zulks aanhooren of zoodanige schriften en boeken lezen en gebruiken, zonder hetzelfde dadelijk den Officieren aan te geven, op een boete van vijftig gulden voor de eerste reize, honderd gulden voor de tweede, twee honderd voor de derde, en daarna arbitrale correctie”.

Tot zoover de voorstellen van wet op dit punt. De Kerk had

haar stem in deze materie ook doen hooren. In het verzoekschrift van de Dordtsche Synode aan de Hoog Mogende Heeren Staten-Generaal van 27 Mei 1619, vroeg zij in § 9 om een geregelde wetgeving over de visitatie der boeken, die hier te lande gedrukt worden, alsmede over het geheele werk der drukkerij — en dit in hetzelfde request, dat even later, bij § 13, een toezicht verlangde op de lastering der Joden, onder ons wonende en dergenen, die van hen verleid zijnde, van den Christelijken godsdienst afvallen tot het Jodendom.

Al te scherp snijdt niet! De Staten van Holland begrepen zeer wel, en uit de Portugeesch-Joodsche Amsterdamsche kolonie was hun dit dan ook wel te verstaan gegeven, dat de voorgestelde regelingen achterklap en geheim verraad in het leven zouden roepen, ambtelijke willekeur en geestelijke dwinglandij in de hand zouden werken. Een nieuwe inquisitie zou ontstaan, niet minder wreed, niet minder hebzuchtig als die wij in Spanje en Portugal ontvlucht zijn, had een woordvoerder hunner natie uitgeroepen ¹¹⁾.

Den 13den December 1619 besloten de Staten van Holland dan ook deze beide ontwerp-reglementen terzijde te leggen, op hun besluit van de maand Maart 1615, onder een geheel ander regiem genomen, terug te komen en van een algemeene provinciale regeling dezer geheele materie af te zien.

Elke stad mocht naar believen een eigen Joden-wetgeving in het leven roepen, slechts mocht nergens het smadelijke Joden-teeken, de beruchte Joden-lap, -ring of -helm hier ingevoerd worden ¹²⁾.

Maar ook van een eigen stedelijke Joden-wetgeving is in het toonaangevende Holland niets gekomen. In het binnenland met de uiterste welwillendheid getolereerd, werden door de Republiek der Vereenigde Nederlanden de Joden ten opzichte van het buitenland als volmaakte Nederlandsche onderdanen beschouwd en beschermd.

De Noord-Nederlandsche Staat heeft het Hebreeuwsche, het Joodsche boek dan ook nooit en nergens aan banden gelegd.

In Amsterdam bleef na de Staten-resolutie van 13 December 1619 de voorloopige regeling van 8 November 1616 van kracht. Doch hier als elders in Noord-Nederland had geen enkele Jood van Staatswege voorafgaand verlof noodig, om door de drukpers gedachten of gevoelens te openbaren, behoudens dezelfde verantwoordelijkheid volgens de Wet, die elk ander burger had. Nimmer is hier te lande een Joodsch persproduct op eenigerlei wijze door de niet-Joodsche Overheid in zijn voorbereiding, druk of verspreiding belemmerd, een Jood of wie ook daarvoor strafrechtelijk vervolgd.

In de voormalige Republiek is met de uitgave van Menasseh Ben Israël's „Conciliator” (1633) voor de eerste maal de vraag aan de orde gesteld, of en in hoeverre de Joodsche drukpers hier te lande eigenlijk vrij mocht heeten. Toch zou de beantwoording dezer vraag tot een akademisch debat — men kan bijna zeggen in den meest eigenlijken zin van het woord — beperkt blijven, ja slechts een theologisch dispuut kunnen vullen.

II. DE KERK

De Staten van Holland weigeren de opdracht van Menasseh Ben Israël's „Conciliator” te aanvaarden. Een controversiarum judaïcarum professor te Leiden benoemd (1633). — De polemiëk Vedelius-Schoockius-Barlaeus naar aanleiding van Menasseh's „De Creatione” (1635—1637). — Menasseh aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam geweerd (1636). — Gisbertus Voetius te Utrecht houdt colleges tegen de Joden. Vervolg van den pennestrijd. Voetius eischt verbod van Joodsche boeken in het Hollandsch en verlangt aanstelling van Visitatores librorum (boekcensuur) (1636—1637). — Instelling te Amsterdam eener Joodsche preventieve censuur (1639). — De Utrechtsche en Amsterdamsche Gereformeerde-Christelijke Kerkeraad in het geweer tegen den „Conciliador, IV” en de „Mikweh Jisraël”

(1651). — *Martinus Schoockius naar aanleiding van de Talmoed-uitgave van Immanuel Benveniste* (1652). — *De Amsterdamsche predikant Menso Johannes Talmoed-handelaar* (1654). — *Jozef Athias inzake den Leusden-Bijbel contra Maresius* (1669). — *De Voetiaansche censuur door de Zuid-Hollandsche Synode, te Delft gehouden, niet aanvaard* (1677).

In het jaar 1632 liet de toenmaals achtentwintigjarige Amsterdamsche Gacham Menasseh Ben Israël het eerste deel van zijn Spaanschen „Conciliador” te eigener drukkerij — zij het dan ook quasi te Frankfort gedrukt — verschijnen. De inhoud van dit boek wordt overigens volkomen door zijn titel gedekt. Deze luidt: „Conciliador”¹³⁾, de Verzoener, of van de overeenstemming der plaatsen in de Heilige Schrift, welke onderling tegenstrijdig schijnen.

Menasseh's negentiende-eeuwsche levensbeschrijver, Moritz Kayserling, verklaart¹⁴⁾, dat wel zelden of nooit een door een Jood vervaardigd werk zulk een enthousiaste ontvangst ten deel gevallen is, als dit eerste gedeelte van den Conciliador. Maar daarin vergist Kayserling zich toch deerlijk.

Over dat werk van Menasseh Ben Israël is al spoedig na de verschijning een heftige litteraire strijd uitgebroken, die, in zijn wezen, eene episode vormt in de godsdiensttwisten der Nederlanders dier dagen, in die tusschen de Remonstranten en Contra-Remonstranten.

Reeds bij de Synode van Dordrecht (1619) hadden de Remonstranten het onderspit moeten delven. De Staatsarm had er de argumenten der Gomaristen kracht bijgezet. De Arminianen werden uit de Gereformeerde Staatskerk gestooten, hun leiders uit het land verbannen. Juist in den aanvang der jaren dertig van die eeuw was de strijd wat gaan luwen, zeer tegen den zin der strenge, steile Calvinisten. Moest volgens de zuivere, orthodoxe Calvinistische beginselen de Staatsoverheid de leiding, uit de Kerkeraadskamer voorgeschreven, volgen, de Regenten verzetten zich echter met alle macht tegen den overheerschenden invloed der Predikanten. Zij

weigeren, onder aanvoering of naar voorbeeld van de Amsterdamsche magistraten, zich door de kerkelijke autoriteiten te laten ringeloozen. Openlijk begunstigen zij zelfs de gematigde Remonstranten. Aan de jonge Amsterdamsche Hoogeschool konden uit Remonstrantschen kring mannen als Caspar van Baerle (Barlaeus) en Gerard Vossius, niettegenstaande zij van hunne waardigheid om hunne Remonstrantsgezinde gevoelens van Leidens Hoogeschool ontzet waren, hoogleersaarsambten van beteekenis gaan bekleeden.

De begaafde zoon van dezen Gerard, Dionysius Vossius, heeft het eerste deel van Menasseh's „Conciliador” in het Latijn vertaald. In den aanvang van September 1633, ongeveer een jaar na het verschijnen van de oorspronkelijke Spaansche uitgave, kon dit werk de persen van Menasseh Ben Israël reeds verlaten¹⁵⁾.

Er was den auteur-uitgever veel aan gelegen, dat hij, die de Spaansche editie aan de Bewindhebbers der West-Indische Compagnie had mogen opdragen, ook nu weer een machtig Staatslichaam bereid vond, dit eerbewijs uit zijne handen te aanvaarden. Zoo zou het boek een officieus-geijkt stempel opgedrukt, het derhalve eene ruime verspreiding gewaarborgd, en bovendien den dedicant eene aanzienlijke geldsom als belooning voor zijn opdracht verschaft worden¹⁶⁾.

En niettegenstaande de Staten van Holland eerst onlangs — den 29sten September 1632 — met het oog op de hooge kosten ervan geresolveerd hadden in den vervolge geene dedicatiën meer te aanvaarden, besloot de jeugdige en ondernemende Rabbijn-auteur-uitgever het er toch nog maar eens op te wagen en zelf, voorzien van een aardbevelingsschrijven van de Amsterdamsche professoren Vossius en Van Baerle, de zoo even vermelde hoogleeraren in de geschiedenis en in de wijsbegeerte, aan hun medestander en vriend Cornelis van der Myle, die na zijn verbanning sedert kort weder als lid der Ridderschap in de vergadering der Staten van Holland had zitting genomen, bij de Hooge Heeren in den Haag het aannemen zijner opdracht te bepleiten.

De Staten schenen in beginsel wel bereid voor dit boek eene uitzondering op hunnen nieuwen stelregel te maken, doch zij oordeelden veiligheidshalve het wel gewenscht zich er eerst van te vergewissen, dat het werk niets bevatte, dat tegen de goede Gereformeerd-Christelijke beginselen indruischte. Bij schrijven van 15 September 1633 winnen zij daarover het advies in van de Theologische Faculteit der Leidsche Universiteit.

Had Gacham Menasseh zich al beijverd om de Joodsche Messias-opvattingen tegen de Christelijke theologie zoo zachtzinnig en goedmoedig mogelijk te verdedigen, hadden Vossius en Barlaeus al beweerd, dat deze schrijver nu eens niet zooals zijne overige geloofsgenooten de Christenheid beleedigde, de Leidsche Faculteit toonde zich met Rabbi Menasseh's compilatie niet bijster ingenomen. Den 26sten September '33 brengt zij reeds den Staten een afwijzend advies uit. In haar rapport doet zij uitkomen, dat reeds de vertaler, Dionysius Vossius, Menasseh's argumenten als uitvluchten gekarakteriseerd had. Welk nut kon het hebben, — zoo vroegen deze hoogweleerwaarden zich af — deze Messias-gedachten den toch al zoo twijfelzuchtigen en wankelen tijdgenoot, nog wel van der Staten vrijbrief voorzien, voor te leggen?

Met dit advies voor oogen, nemen de Staten van Holland terstond een besluit. Zij zullen de opdracht dezer Latijnsche uitgave niet accepteren. Deze moet eruit gelicht worden, doch verder mocht het werk op zijn beloop gelaten worden¹⁷⁾.

Veiligheidshalve heeft Menasseh nu toch op het titelblad van een deel dezer editie als plaats van verschijning Frankfurt vermeld.

Terecht mag men m.i. Menasseh de lichtzinnige wijze verwijten, waarop hij de nog zoo jonge en teere Hollandsche-Joodsche drukpersvrijheid met dezen stap in gevaar gebracht heeft. Den aanbevelingsbrief voor Van der Myle, waarin de overige Joodsche Wetgeleerden gebrandmerkt werden, had hij al niet zoo van de Amsterdamsche hoogleeraren mogen aannemen; het oordeel, de veroordeeling van het Joodsche stand-

punt door zijn translateur Dionysius Vossius, daar straks misschien in zijn eigen boek op zijn eigen persen af te drukken, niet mogen dulden. Neen, de combinatie Rabbijn-uitgever was geen gelukkige!

Heeft het onbezonnen optreden van dezen Rabbijn bij de Hollandsche Staten, al geen slag aan de vrijheid van de Joodsche drukpers hier te lande kunnen toebrengen, een blijvend en volkomen onvoorzien gevolg heeft dit toch gehad.

Reeds in Mei 1619 hadden de Dortsche Kerkvaders 's Lands Overheid verzocht, maatregelen te beramen „tegen de lasteringen der Joden, onder ons wonende”. En eerst nu — nu in September 1633 — oordeelden de Curatoren der Leidsche Akademie den tijd gekomen daaraan gevolg te geven, en de eerste, de voorbereidende maatregelen worden getroffen tot het oprichten van een universitair leerstoel ter verdediging van het Christendom tegen het Jodendom. Twee dagen nadat de Theologische Faculteit haar rapport had uitgebracht tegen Menasseh's „Conciliator”, besloten deze Curatoren den Hoogleeraar in het Hebreeuwsch Constantijn l'Empereur van Oppyck, op diens verzoek te belasten met het „tracteeren bij geschrifte van de controversiën tusschen de Christenen en de Joden, en het weerleggen der Joden”. Professor l'Empereur zal hier voor jaarlijks eene toelage van vier honderd gulden op zijn tractement genieten. De boeken, welke hij voor dit doel noodig mocht hebben, zullen, voor zoover niet in de Leidsche Universiteitsbibliotheek aanwezig, aldaar aangeschaft worden¹⁸⁾. De „controversiarum judaicarum professor” met zijn uitgebreide kennis der Joodsche geschriften is een machtige steunpilaar geworden voor de faam, waarin de Oostersche Faculteit der Leidsche Universiteit zich nu spoedig zal mogen verheugen.

* * *

Het zou geen twee jaren meer duren, of de gelegenheid zou zich voor de Kerkelijken voordoen, den strijd tegen Menasseh Ben Israël en zijne Remonstrantsche vrienden te heropenen.

Omstreeks de maand Juni 1635 gaf Rabbi Menasseh in „Selbstverlag” de eerste editie van zijn aan den invloedrijken Oriëntalist David le Leu de Wilhem opgedragen Latijnsche opus: „De Creatione problemata XXX” uit. Naast eenige Joodsche vrienden van Menasseh had Van Baerle het van een lofdicht voorzien¹⁹⁾.

Grenzelooze ijdelheid moet het wel geweest zijn, welke den auteur-uitgever er toe gebracht heeft, dit gedicht op hem van den Amsterdamschen professor daarin op te nemen. Of was het plumpe winzucht, die hem, gelijk voor twee jaren, nu en ook later weer parten gespeeld heeft? Ik heb met deze laatste opmerking 't oog op het aanbevelingsschrijven, dat hij tegelijk met een lofdicht op hem uit de pen van Dr. Jacob Rosales en voorzien van zijn eigen uitgeverscatalogus den 1sten Februari 1655 den Christelijk-mystieken dweper, den arts Paul Felgenhauer, toegezonden heeft voor diens Messiaansche brochure: „Bonum nuncium Israëli” (De goede boodschap aan Israël), welke stukken die „zendeling onder Israël” natuurlijk gretig daarin opgenomen heeft.

Wat hiervan zij, Barlaeus' gedicht, waarin deze Amsterdamsche Remonstranten-leider verklaarde, dat gelijk hij, Van Baerle, een zoon van Christus, Menasseh er een van Abraham was, en waarbij te kennen gegeven werd, dat de Wetenschap de scheidingslijn tusschen de verschillende godsdiensten uit te wisschen had, wekte bij de rechts-kerkelijken een storm van verontwaardiging.

De eerste gevoelige klap, welke Menasseh er door opgelopen heeft, was misschien wel, dat zijn verzoek om als docent in de Hebreuwsche taal in de in den jare 1632 te Amsterdam geopende Illustre Schole toegelaten te worden of een honorarium te genieten, hoogstwaarschijnlijk niettegenstaande machtige voorspraak te zijnen behoeve, kortweg door Amsterdams Vroedschap den 10den Januari 1636 afgeslagen werd²⁰⁾.

Zijne oppermachtige tegenstanders, de preciese Calvinisten, hadden in den sedert het jaar 1634 aan de Utrechtsche Alma

Mater verbonden hoogleeraar in de theologie, de Hebreuwsche en Oostersche talen, Gijsbert Voet (Gisbertus Voetius), een even krachtigen aanvoerder als gevreesden agitator gekregen. Onder Voetius' leiding werd het ultra-rechtzinnige Utrecht de schrille antithese van Amsterdam, dat in den reuk van ketterij en libertinisme stond. Voetius' toegewijde volgeling Nicolaas Vedelius, theologisch professor te Deventer, is de eerste geweest, die tegen Barlaeus' epigram op Menasseh naar de pen gegrepen heeft. Deze strijd lustige theoloog liet in het jaar 1636 naamloos een heftig paskwil tegen den vervaardiger van het lofdicht verschijnen. In dit boekje: „De Deo Synagogae” beschuldigt hij Van Baerle van Jodendom, Socianisme en goddeloosheid. Niet alleen Barlaeus, maar ook diens partijgenooten, onder wie Hooft en Huygens, waren ten zeerste verontwaardigd. Barlaeus schreef onverwijld een zelfverdediging, de „Vindiciae epigrammatis”, gevolgd door gedichten, welke lang niet malsch waren. Vedelius licht zijn vizier niet, doch geeft ook geen kamp. Er volgt in hetzelfde jaar 1636 nog een tweede pamflet van zijn hand: „Casparis Barlaei Epigramma cum analysi”, waarin de twistzieke anonus het bewuste, opzienbarende gedicht nog eens afdruckt, ontleedt en van korte noten voorziet. Hierbij komt hij dan schijnbaar tot de verrassende conclusie, dat prof. Barlaeus er onmogelijk de dichter van geweest kan zijn.

Indien de aanvallen van prof. Vedelius al niet geschied zijn op last of voorschrift van Utrechts kerkelijken hoogleeraar, 't is later bij een broedertwist uitgekomen, dat Gisbertus Voetius het geweest is, die den jongen, niet minder twistgragen Martinus Schoockius, den Utrechtschen „lector eloquentiae”, uit alle macht opgewekt, ja hem de behulpzame hand geboden heeft, tot het samenstellen van diens fel-satyrischen „Vorstius redivivus”, onder den schuilnaam Philippus Faber tenzelfde jare op Barlaeus afgeschoten.

Voetius zelf heeft ook onverkapt tegen Menasseh stelling genomen, nadat inmiddels deze voor zijne verhandeling over de Opstanding der dooden, in het Latijn en het Spaansch

bij hem zelf uitgekomen, weer aanzienlijke beschermheeren gevonden had, zij het dan ook niet uitsluitend van typische Remonstrantsche kleur ²¹). Van 10 tot 17 September '36 houdt prof. Voetius, natuurlijk in het academische Latijn vier dagen, zijn eerste dispuutcolleges binnen de zoo lang na dien, nog ruim anderhalve eeuw, „Joden-rein” gebleven Utrechtsche veste, over Jodendom en Jodenheid, waarin hij Menasseh grimmig te lijf gaat ²²).

In zijne, misschien later, bij het gereedmaken van dit oeuvre voor de drukpers bijgevoegde inleiding van deze voordrachtenreeks, somt deze toonaangevende hoogleeraar de drie middelen op, welke, naar zijn meening, tot de bekeering der Joden tot het Christendom kunnen leiden. Het gebed, de overreding in woord en geschrift, alsmede die door de werken der Christelijke liefde, zijn deze probate middelen. In zijn huidige colleges over de komst van den Messias wil de hooggeleerde zich slechts tot de overreding tot de Waarheid beperken. Blijkbaar wil hij zijn Leidschen ambtgenoot l'Empereur naar de kroon steken. Voetius zegt het ronduit, dat de Satan het is, die woedt en tiert in dat ongelukkig volk der Joden, om dit in diens goddeloosheid te stijven en 't Christendom neer te halen. Dit blijkt eensdeels uit nieuwelings bedachte en vervalschte Christologieën en sophismen, waarmede de Joden een aantal ongelukkige en onstandvastige Christenen tot hunne goddeloosheid hebben verleid. (Hier-tegen — voegt Voetius tusschen haakjes er aan toe — zijn voor eenige jaren terug klachten bij de Particuliere Synoden ingebracht en vandaar naar de Hooge Overheid in ons Nederland overgebracht). Deels wordt dit geleerd door eenige met groote nauwgezetheid door de Joden uitgegeven, ja in de Latijnsche en Spaansche talen vervaardigde boekwerken, om zodoende des te gemakkelijker over de gansche Christenheid hunne leerstellingen uit te strooien. Speciaal dient hier Rabbi Menasseh Ben Israël genoemd te worden, den „Judaeorum concionator Amstelodamensis”, zooals Voetius hem niet ongeestig betitelt met een woordspeling op den „Conciliator”,

(concionator = volksopruier). Voor ons vromen — oordeelt prof. Voetius — is het bedroevend te constateeren, dat deze Amsterdamsche Rabbi in een eigen, door hem zelf opgerichte drukkerij, zonder dat er een censor of een censuur bij te pas komt, zonder dat hij er een licentie of permissie voor bekomen heeft — (gelijk reeds uit het titelblad blijkt, waar toch op de Joodsche boeken, in het Hebreeuwsch te Venetië gedrukt, van die censuur steeds melding gemaakt wordt) — zijn eigen pennevruchten, als om strijd en in het Spaansch en in het Latijn uitbroedt en er het Jodendom een banier mede oprecht.

Na deze ontboezeming richt Utrechts „primarius theologiae professor” zijn boezen blik op zijn aartsvijanden. De dissidente Van Baerle en de Vossiussen, vader en zoon, moeten het ontgelden, en hoewel hij ze niet met name noemt, ook de nieuwe, machtige beschermers, die Menasseh voor zijn jongste uitgaven gevonden heeft: de reeds vermelde David le Leu de Wilhem, lid van den Raad van State en den Raad van Brabant, de oud-gouverneur-generaal der Oost-Indische Compagnie Ridder Dr. Laurens Reael en de Amsterdamsche magistraatspersoon Dr. Albertus Conradus van der Burch, de beide laatsten Curatoren der gehate Amsterdamsche Illustre School, die Menasseh's opdracht van de: „De resurrectione mortuorum” hadden aanvaard; dan nog had Voetius 't gemunt op den Doopsgezinden en door Joost van den Vondel bezongen lakenkoopman-Hebraïst Gerbrand Corneliszten Anslø en op den Remonstrantschen Alkmaarschen predikant Ds. Antonius van Zyll, die beiden den lof van Menasseh daarbij gezongen hadden, de eerste in een kunstig Hebreuwschecho-gedicht, de tweede in het Latijn, en welke laatste ook de Latijnsche vertaling van dit werk geleverd had. Voetius' verontwaardigde blik trof ook Willem Nooms, Heer van Aarlanderveen, een aanzienlijken Amsterdamschen koopman, die zich de opdracht van de in het Latijn vertaalde uitgave, en Hendrik Hoeffijser, den lichtzinnigen zoon van den Ontvanger van het Admiraliteitscollege te

Amsterdam, die zich de opdracht der oorspronkelijke Spaansche uitgave (*La resurreccion de los muertos*) had laten welgevallen, alsmede den diplomatieken agent en koopman, Ridder Joachim Wicquefort, den Rozenkruiser-kunstverzamelaar, die den Joodschen theoloog met een brief vereerd had.

Dit Satanswerk van Rabbi Menasseh — aldus vaart Voetius tegen hen uit — geschiedt onder al te groote instemming van sommige zoogenaamde Christenen. Zij zijn het, die bij dit werk vroedmeestersdiensten verrichten. Van hen is het bekend, hoe zij den Jood met zijne vervalschingen in het Latijn behulpzaam zijn. Hij (de spreker) zal echter nu van zijn kant zijn studenten het Christelijk harnas aantrekken tot den heiligen strijd, den kruistocht tegen de Joden, bijaldien het nu dien Rabbijn goed gedacht heeft ten grieve onzer theologen en litteratoren in het Latijn de stinkende krankzinnigheden der Talmoedisten — de vriendelijke woorden zijn van Voetius! — op te warmen en het Joodsche wangeloof met een valsch blanketsel op te verwen.

Den 26sten November en 31sten December van datzelfde jaar '36 zet deze oud-Hollandsche Calvinistische voorvechter zijn cursus in het Joodsche probleem zijner dagen voort en levert dan een verhandeling over de algemeene bekeering der Joden.

* * *

Over dit tractaat behoeven wij niet uit te weiden, als wij weten, hoe Voetius' allesbehalve vleiend oordeel over Jodenheid en Jodendom luidt. De Joden zijn, volgens hem, de slaven van schraapzucht, wellust, vraatzucht, trots, leugens, onrechtvaardigheid, haat en nijd. Kort en bondig gezegd, hun buik is hun God; al hun vroomheid niets dan vleeschelijke lust en afschuwelijk bijgeloof. Al hunne zoogenaamd goede werken zijn schitterende zonden. Achter de praal en het masker van hun geloof staan blindheid, trouweloosheid, atheïsme, epicurisme, afvalligheid, toovenarij, bijgeloof, godslastering en -haat, een vleeschelijke, slavelijke en wereldsche godsdienst,

omdat . . . omdat zij onder een anderen vorm, op een andere wijze en met een ander doel God vereeren dan God het wil — (lees: wij het willen). —

De klanken van Voetius' vernietigend oordeel waren nog niet verstorven, of ook Van Baerle achtte het gewenscht zich van die vreeselijke verdenking van Jodendom, Socianisme en atheïsme te zuiveren. Den 27sten December 1636 heeft hij van den kansel van het Amsterdamsche Athenaeum een zeer stichtelijke Kerstpreek gehouden over de Kribbe en de geboorte Christi. Maar deze poging om den laster tegen hem het zwijgen op te leggen heeft hem niet mogen baten, zij kon immers niet beletten, dat Vedelius, thans onder volle vermelding van eigen naam en waardigheid, een tweeden druk van zijn Latijnsch boekje „Over den God der Synagoge” kon uitgeven (1637). En tegen Schoock's anonyme brochure: „Vorstius redivivus”, dit „duivelsch geschrift”, moest van Remonstrantsche zijde ook nog een vlijm-scherpe brochure, „Lucianus redivivus” getiteld, naamloos de wereld ingeslingerd worden.

Ook Voetius zocht en vond weer de gelegenheid van af zijn kathedre de Joodsche vraagstukken dier dagen te behandelen. Den 2den September 1637 zet hij zijn dispuutcolleges hierover voort.

Met welgevallen rakelt hij, de Gereformeerde, de middel-euwsche Roomsche-Katholieke kerkelijke, anti-Joodsche wetgeving weer op; breedvoerig wordt deze door hem besproken en worden de giftigste Jodenhaters aangehaald.

Voetius windt er geen doekjes om, dat ook hij wel graag den Talmoed zou willen vernietigen, maar hij ziet er de praktische onmogelijkheid, de onuitvoerbaarheid van in. Daarom troost hij zich met de gedachte, dat uit dien modderpoel — de qualificatie is van hem! — zoo nu en dan wel een goudklompje opgehaald kan worden, zelfs ter bestrijding der hedendaagsche Joodsche theologanten. Bovendien, als men den Talmoed in de landen der Christenheid verbrandt, blijft deze toch in de Mohammedaansche en heidensche landen voortbestaan.

En, afgezien hiervan, wat zou dit verbranden nog geven, als men de koppen der Rabbijnen, waarin de Talmoed gegrift staat, niet kan afhouden, en zijne doctrines in wel zeshonderd andere boeken geleerd worden?

De twaalfde vraag, welke de strijdvaardige professor zich thans stelt, luidt, of men de Joden het drukken van hun boeken wel mag toestaan ²³).

Voetius doet bij de beantwoording dezer voor ons onderwerp zoo belangrijke vraag opmerken, dat Johannes Buxtorf in diens „Synagoge der Joden” (1603) vermeld heeft, dat alleen in Polen een volmaakte vrijheid voor Joodsche persproducten heerscht ²⁴). Censuur der Overheid bestaat te Venetië, Cremona en elders in het Pauselijk gebied. Bij de Hervormden te Frankfurt aan den Oder en aan den Main, te Bazel en in Hanau moeten al hunne boeken eerst door censoren onderzocht worden. Verreweg het beste zou 't nu volgens Voetius zijn, als 't den Joodschen boekdrukkers hier te lande verboden zou zijn, die boeken uit te geven, welke vol met fabeltjes, bijgeloof en toovenarij of in wezen godslasterlijk of Talmoedisch van aard zijn. Wat den Talmoed zelf betreft, zou 't wel gewenscht zijn, dat in deze landen niet zooveel exemplaren ervan in omloop waren en deze niet in handen van den grooten hoop konden geraken. Er moest ten minste voor gezorgd worden, dat dit werk, wanneer 't gedrukt zou worden, van zekere blasphemieën gezuiverd werd, gelijk zulks ook, volgens Buxtorf, in de Bazelsche uitgave geschied was.

Volgens het gezaghebbend oordeel van onzen hooggeleerden defendens was 't niet minder dan een zonde, wanneer de Joden hun Talmoedisch-Joodsche godslasteringen in het Latijn of — nog erger! — in een landstaal opstelden, drukten en uitgaven, zonder dat deze geschriften gecensureerd werden. Zonde is 't en tot op onzen tijd toe in de Christenheid ongehoord. Zoodat alle Christenen, volkomen terecht, 't wel een bijzonder brutaal en uiterst vreemdsoortig stukje vinden, wat onze tijdgenoot de Joodsche Rabbi Menasseh Ben Israël uithaalt. Die heeft 't durven bestaan sedert eenige jaren niet al-

leen in het Spaansch en Latijn zijn „Conciliator” en zijne tractaten over „de Schepping” en de „Opstanding” samen te stellen en te eigener drukkerij uit te geven, maar ook deze verhandelingen aan Christenen op te dragen. Wat moet ik zeggen, zoo besluit Voetius zijn antwoord op dit vraagpunt, van het lofdicht, dat als een klimopplant aan dezen giftigen wijnstok vastgehecht zit? Zie hierover het geleerde opstel van Nicolaas Vedelius: „De Deo Synagogae”. —

Als afweermaatregel, maar nog meer als voorbehoedmiddel stelde de Joodsche Gemeente te Amsterdam een eigen, men kan gerust zeggen eene preventieve censuur in.

Bij artikel 37 van het Huishoudelijk Reglement voor de ten vorige jare gereorganiseerde Portugeesch-Joodsche Gemeente — bij dat van het jaar 1639 — vinden wij uitdrukkelijk bepaald, dat geen Jood binnen de stad Amsterdam boeken in een vreemde of zelfs in de Hebreeuwsche taal zal mogen drukken zonder verlof van het Bestuur der Gemeente op straffe van verbeurdverklaring der boeken ten bate der Armenkas. Ook aan het disputeren met niet-Joden werd toen paal en perk gesteld ²⁵).

Er is dus wel een verschil tusschen een Venetiaansch: „Con licencia dei Superiori”, een Duitsch drukverlof en een Amsterdamsch: „Con licencia de los Superiores” ²⁶).

Eigenaardig Amsterdamsch-Portugeesch Joodsch is het ook, dat er hier twee Joodsche autoriteiten zijn — de Joodsch-wereldlijke, vertegenwoordigd door het oppermachtige gemeentebestuur: den Ma'amad, en de Joodsch-geestelijke, door het Beth-Din, de Rabbijnen, gerepresenteerd —, welke autoriteiten nu eens afzonderlijk, dan weer te zamen hare goedkeuringen hechtten aan de verschijning van een boekwerk ²⁷). Toch was deze dubbele, preventieve censuur voor deze Portugeezen niet zoo'n vreemd verschijnsel. Immers het moederland kende sedert het laatste kwartaal der vorige eeuw naast de kerkelijke censuur ook eene wereldlijke, beide vaak vereenigd door het Heilige Officie, de Inquisitie, uitgeoefend ²⁸).

Duitsche anti-Joodsche schrijvers als Wagenseil (in 1681) en

Schudt (in 1714) gaan echter tegen deze eigen-Joodsche censuur te keer. Zij beschouwen die als een inbreuk op een recht der Overheid! ²⁹⁾

* * *

De debatten tusschen de krakeelende theologen uit de jaren 1635—'37, en waarvan het wegstervend gerommel ook nog in de volgende jaren in de pro- en contra-Remonstrantsche strijdschriften hoorbaar bleef, waren weliswaar hevig, naar onzen smaak te heftig geweest, maar doordat ze zoowel schriftelijk als mondeling slechts in het Latijn gehouden waren, bleven ze uitsluitend van academische waarde. Maar Voet's te dier gelegenheid ontwikkelde leer en zijn machtigen invloed zullen we nu in een geval bespeuren, dat onmiddellijk met de practijk verband hield.

De Utrechtsche Gereformeerd-Christelijke Kerkeraad ³⁰⁾, als was zoo kneedbaar in de hand van zijn lid, den grooten Gisbertus, werd in den zomer 1651 door 't courantenberichtje opgeschrikt, dat er boeken van Menasseh Ben Israël in het Hollandsch („het Duitsch'') uitgekomen waren. Niemand minder dan prof. Johannes Hoornbeek, niet alleen Voetius' ambtsbroeder in Utrechts Kerk maar ook aan de Universiteit diens collega en volgeling, in de cultuurgeschiedenis als verdediger van het Calvinisme ook tegen de Joden zoo bekend geworden, ontvangt den last van dit kerkelijk college, over dezen inbreuk op Voetius' eisch: geen ongevisiteerd Joodsch boek in het Nederlandsch, bij den Amsterdamschen Kerkeraad beklag te doen. Volgens uitwijzen van de courant zouden die Hollandsche boeken te Amsterdam bij Claas Janszen Bruyningh gedrukt zijn.

Den ioden Augustus 1651 wordt dit schrijven in den Amsterdamschen Kerkeraad behandeld en aldaar besloten de zaak zorgvuldig te onderzoeken. Twee weken heeft men er voor noodig gehad om vast te stellen, dat het ging om de ten vorige jare in het Spaansch en in het Latijn verschenen „Mikweh Jisraël" („Esperança da Israël", „Spes Israëlis" ³¹⁾)

van de hand van Menasseh, en om het vierde en laatste deel van diens Spaanschen „Conciliador" ³²⁾, welke alle drie des schrijvers zoon Samuel Ben Israël als uitgever ervan vermeldden.

De notulen der Amsterdamsche Kerkeraadsvergadering van 24 Augustus '51 luidden dienaangaande als volgt:

Is vernomen naar de schriften van Menasseh Ben Israël en bevonden, dat er niet in het Duitsch is uitgegeven, maar de „Conciliador" nu in het Spaansch is gedrukt, en een boekje: „Spes Israëlis" in het Latijn; hetwelk men de Kerke van Utrecht zal laten weten, en dat — vreemd genoeg! (I. P.) — als een staaltje aan te nemen om bij goede gelegenheid te gebruiken en visitatores librorum (censoren van boeken) te verzoeken.

Den volgenden dag heeft dienovereenkomstig het Amsterdamsche Consistorie haar Utrechtsch zustercollege er schriftelijk over ingelicht, dat Menasseh Ben Israël geen boeken in de Nederlandsche taal had uitgegeven, en dat de Amsterdamsche Predikanten hun best daarin zouden doen, dat hetzelfde mocht geweerd worden.

Loos alarm had de Kerk van Utrecht geblazen, loos alarm zou Voetius' discipel Maarten Schoock slaan, de kempiaan, dien wij al in den vinnigen pennestrijd, over het hoofd van Menasseh Ben Israël gevoerd, den fel-gehaten Remonstrant Casper van Baerle hebben zien belagen. Hij was kort na dit krakeel op voorspraak van zijn vriend en strijdmakker prof. Vedelius aan de Illustre School van Deventer tot hoogleeraar in het Grieksch, de geschiedenis en aardrijkskunde benoemd (1638), doch had dit professoraat in het jaar 1640 voor een in de logica en physica aan de Groningsche Hoogeschool verwisseld. Vandaar bestookte deze rechtzinnige Calvinistische polemist in het jaar 1652 de in den zomer van het jaar 1648 op de persen van Inmanuel Benveniste te Amsterdam voltooide Amsterdamsche ongecensureerde Talmoed-uitgave. In zijn „Belgium foederatum" ³³⁾ schrijft hij, dat de Joden te Amsterdam geduld worden; dat zij aldaar hunne Synagogen

hebben en begonnen zijn op eigen boekdrukkerijen aanspraak te maken. Zou het niet wenschelijk zijn — voegt hij aan deze mededeeling toe — deze drukkerijen wettelijk aan banden te leggen? De Joden hebben 't immers aangedurfd er den Talmoed te drukken en er ook andere (?-I. P.), den Christelijken godsdienst beschimpende geschriften te verwekken.

Doch bij dezen aanval heeft prof. Schoock bij de Amsterdamsche Predikanten, hoewel deze nog maar één jaar te voren besloten hadden op hun hoede te zijn ten opzichte van de Joodsche drukpers, kennelijk geen bijval gevonden. In de moeilijke worsteling, welke Immanuel Benveniste zoo dapper gevoerd heeft, om deze typografisch zoo prachtige, doch ook economisch gesproken zoo kostbare onderneming behoorlijk te financieren — een heroïsche strijd, welken ik hoop later eens te beschrijven — is het een hunner, Ds. Menno Johannes, geweest, die na een volkomen mislukte gerechtelijke openbare veiling, samen met twee anderen, op een negenhonderdtal volledige Talmoed-exemplaten voor een appel en een ei bij een der pandhouders ervan in de maand Maart 1654 de hand wist te leggen.

En toch werden de beide eischen van Voetius, den „pater orthodoxiae neerlandicae”, op dit punt, geformuleerd in zijne ten volgende jare uitgegeven tractaten over het Jodendom: n.l. geen boeken van zuiver Joodschen inhoud of strekking in het Hollandsch; en ten tweede, de Overheid stelling een literaire censuur in, door Gereformeerde theologen uitgeoefend, op alle Joodsche werken; toch werden deze desiderata ook de wenschen van de Hervormde Kerkdienaren. Het zijn echter vrome wenschen gebleven.

Juist in dezen tijd hadden de kerkelijke instanties van de Staten van Holland zulke *visitatores librorum* verlangd, om met meer kracht dan tot dusverre mogelijk was de uitgave van de Sociniaansche, van die de Kerkleer zoo gevaarlijk ondermijnende boeken te onderdrukken, doch Hunnen Groot Mogenden herinnerde deze instelling te veel aan de handwijzen van de zoozeer gehate Spaansche Inquisitie met hare

examineureu. Zij oordeelden bovendien — den 14den December 1654 —, dat de praktijk van dien binnen deze landen van zeer dangereuse gevolgen zoude wezen ³⁴).

Van Joodsche zijde komt men nu, bij een volgend incident, in wezen ook weer door een dedicatie uitgelokt, in het geweer. Het was den vermaarden Amsterdamschen Joodschen boekdrukker Joseph Athias in het jaar 1661 niet gelukt, 's Lands hoogste regeeringscollege, de Staten-Generaal, te bewegen de opdracht van zijn Hebreeuwschen Bijbel, door prof. Johannes Leusden te Utrecht bezorgd, te aanvaarden, hoewel deze van een aanbeveling van de Utrechtsche Theologische Faculteit, onder aanvoering van niemand minder dan onzen Gisbertus Voetius, voorzien was. Bij den tweeden druk, die van het jaar 1667, was Athias gelukkiger geweest. Nadat Athias de onontbeerlijke kerkelijke autorisatie van de Amsterdamsche Portugeesche Rabbijnen verkregen had, als ook gunstige judicia, niet alleen van de Utrechtsche, maar nu ook van de Leidsche godgeleerden en ten slotte ook van andere vooraanstaande akademische Noord-Nederlandsche Oriëntalistten, mocht hij de voldoening smaken, dat 's Lands Hoogste Overheid de opdracht van dezen Leusden-Bijbel wel wilde aanvaarden en hem er met een kostbare gouden halsketen met eerepenning voor beloonde. De bekende hoog-kerkelijke Groningsche professor in de theologie, Samuel Desmaret (Maresius) waagde zich, strijdlustig als altijd, maar onvoorzichtig, aan een critiek op dit werk, en liet er zich hierbij bitter over uit, dat de Staten-Generaal zich de opdracht van dien Jood, dien vijand Christi, hadden laten welgevallen. Nauwelijks was deze ongunstige bespreking verschenen — in September 1669 —, of onze uitgever grijpt woedend naar de pen, en heeft reeds den 4den November d.a.v. zijn tegen-critiek gereed. De titel van zijn Latijnschen open brief aan Maresius verraadt al zijn stemming. Vertaald luidt hij: „Een blinde over kleuren, d.i. Joseph Athias' rechtvaardige verdediging tegen de onbekwame, dwaze en ongeleerde berisping, hem door den doorluchtigen Dominus Samuel Desmaret toege-

diend, waarin deze als een blinde oordeelt over de uitstekende en overal gevierde Hebreuwsche-Bijbel-uitgave van het jaar 1667 in een brief aan een vriend, onlangs uitgekomen, op blz. 9. — Amsterdam, bij den schrijver gedrukt, 1669". De verontwaardigde uitgever eindigde zijn anti-critiek, nadat hij Maresius bezworen had, de pogingen dit meesterwerk neer te halen, te staken, met de hoonende woorden: „Doet Ge dit niet, dan zal ik U onverwijld van antwoord dienen. Ik ben niet bang. Een drukpers heb ik bij de hand, en genoeg geleerde helpers staan mij ten dienste. Ook hoop ik, dat de Heeren Staten mij niet zullen beletten mij te verdedigen. Gaat Ge verder door, mij met Uwesarcasmen af te maken, dan zal ik een boekje drukken onder den titel: *Asinus ad lyram*. Hoogachtend, Hooggeleerde en doorluchtige Heer, Uw Joseph Athias. Amsterdam, enz.”

Maresius was er de man niet naar, hoewel verslagen, Athias' scherpe terechtwijzing ongewroken te laten. Niet alleen werden de Groninger godgeleerden, doch ook de Noord-Hollandsche Synode werd in den strijd tegen dezen overmoedigen Joodschen uitgever gemengd. Weer echter te vergeefs³⁵⁾.

Maar de kerkelijke autoriteiten lieten zich toch niet gemakkelijk uit het veld slaan.

Na jaren en jaren lang beraam stelde de Provinciale Synode van Zuid-Holland in het jaar 1677 te Delft gehouden, een leidraad op bij de bekeering der Joden³⁶⁾.

Onder de middelen tot bekeering — lees: tot beteugeling — der Joden, welke echter geen meerderheid bij de vooraf geraadpleegde en deze hooge kerkelijke vergadering samenstellende Classes hadden kunnen vinden („welke niet in de meeste Classen, maar in het minder getal zijn bevonden”, zooals het officieel luidde), doch welke maatregelen ter Synode toch nog wel aanbevelenswaardig waren bevonden, is ook opgenomen, dat van kerkelijke zijde de wereldlijke Overheid gevraagd moest worden te ordonneeren, dat de Joden niet toegelaten zouden worden boeken te drukken zonder visitatie van visitatores, uit de Predikanten daartoe te committeren.

Had dit in zuiver-Voetiaanschen geest geconcipieerd censurgebod al ter Delftsche Synode geen meerderheid kunnen vinden — in Gelderland waren er slechts twee Classes, die zich met dit ook daar ter Synode voorgestelde punt konden vereenigen³⁷⁾ —, dit geheele provinciaal-synodale bekeeringsproject kon bij de Staten-Generaal geen genade vinden. Het werd 9 Augustus 1678 met de meeste beslistheid door 's Lands hoogste Regeeringsvergadering van de hand gewezen³⁸⁾.

En hiermede was de laatste geduchte aanval uit het kerkelijk-Gereformeerde kamp op de Hollandsch-Joodsche drukpersvrijheid afgeslagen.

* * *

Zoo is van den aanvang af, zoowel in rechte als ook in feite de Hollandsch-Joodsche drukpersvrijheid ongeschonden gebleven, ja, feitelijk vaak ten zeerste begunstigd.

Deze vrijheid is wel een der hoofdfactoren geweest tot de zoo heerlijke ontplooiing der Amsterdamsch-Joodsche boekdruknijverheid ten tijde der Republiek.

NOTEN

1) Voordracht gehouden in het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland, te Amsterdam, den 3den April 1932.

2) Izak Prins: De vestiging der Marranen in Noord-Nederland in de 16de eeuw (Amsterdam, 1927), p. 106.

Volgens Koninklijk Besluit van 15 Februari 1669 moest de *Index librorum prohibitorum*, te Triënte opgemaakt en met een aanhangsel voor de Nederlanden voorzien, uitgegeven worden. Deze lijst van verboden boeken verscheen in 1570 te Antwerpen.

Alva's plakkaat betreffende de censuur is van 19 Mei 1570; verscherpt werd deze regeling den 31sten Juli 1571. Inmiddels was Alva's *Index expurgatorius* al te Antwerpen in druk uitgegeven. De op 't laatste besluit berustende *Index* is eerst in 1586 verschenen. Zie hiervoor J. T. Bodel Nyenhuis: De wetgeving op drukpers en boekhandel in de Nederlanden tot in het begin der 19de eeuw (vertaling en aangevulde dissertatie-Leiden, 1819), (Amsterdam, 1892), p. 90, noot 3.

3) De middeleeuwsche Italiaansche strafrechtleraren, die in de Gouden Eeuw ook hier te lande nog in hoog aanzien stonden, beschouwden het Jodendom zelf als een soort godslastering, dat voor den ongedoopten belijder ervan echter geen strafbaarheid opleverde. Zij construeerden de uitsluiting der Joden uit Overheidsambten en -bedieningen met deze opvatting. Zie Georg Dahm: *Das Strafrecht Italiens im ausgehenden Mittelalter* (Berlijn, Leipzig, 1931), p. 28, noot 1.

4) M. Wolff: De Geschiedenis der Joden te Haarlem, 1600—1815 (Haarlem, 1917), p. 59.

5) Hs. Bibliotheca Rosenthaliana, Amsterdam = Cat. de vente de la succession de feu D. Henriquez de Castro Mz. (Amst., 1899), No. 570 = Cat. [Nijhoff] de manuscrits autographes du célèbre Hugo Grotius, et de documents importants qui ont servi à la composition de ses ouvrages ('s Gravenhage, 1864), No. 75.

6) [H. Noordkerk:] Handvesten der stad Amstelredam, 2e st. (Amst., 1748), p. 472.

7) Hs. Bibl. van het Port.-Isr. Seminarium „Ets Haïm”, Amsterdam = Cat. de Castro, No. 509 = Cat. Nijhoff, No. 73. Aldaar foutief beschreven.

8) Nov. 146, Caput 1 = Corpus juris civilis, III, ed. Guil. Kroll (Berlijn 1895), p. 715.

9) Decretales Gregorii IX, Lib. 3, Tit. 34. De voto, Cap. 8 = Corpus juris canonici ed. Aem. Friedberg (Leipzig, 1881), k. 593 vlg.

Hendrik van Segusio (vulgo Susa), bijgenaamd Hostiensis behandelt in zijn Lectura in quinque libros Decretalium Gregorianorum, ed. Joh. Coletus, II (Parijs, 1512) te dezer plaatse (fo. 124 verso) 't verbranden van den Talmoad („Calchamuth”)

Wat Innocentius IV betreft, vond ik in de Decret. Greg. IX-editie-Parijs-1601, k. 1284 in eene kantteekening vermeld, dat deze en anderen in hunne commentaren hier over de macht van den Paus ten opzichte van de ongelooovigen handelen.

Voor het verbranden van den Talmoad zie verder Jüdisches Lexicon IV-2 (Berlijn, [1930]), k. 860 vlg. s.v. Talmudverbrennungen.

10) Hs. Ets Haïm = Cat. de Castro, No. 578. Aldaar foutief omschreven. = Cat. Nijhoff, No. 74 (b).

H. J. Koenen, Geschiedenis der Joden in Nederland (Utrecht, 1843), p. 147 en alle in dezen wortelende schrijvers verwarren Adriaan Pauw met zijn vader, den machtigen Calvinistischen Amsterdamschen burgemeester Reinier Pauw.

11) Voor verzoekschrift der Dordtsche Synode zie Acta of handelingen der Nationale Synode, nieuwe uitgave van J. H. Donner en A. van den Hoorn (Leiden, z.j.), p. 948; voor 't Port.-Joodsche request, zie hierboven noot 5.

12) Register van Holland en Westvriesland, 1613 . . . en 1619, pp. 127, 1161 en 1165.

Met hun besluit van 13 December 1619, de steden vrijwel autonoom te laten in hare Jodenwetgeving, volgden de Hollandsche Staten eigenlijk de politieke gedragslijn, zooals die door de Generale Staten reeds de 26sten October 1612 vastgesteld was. Zie Izak Prins: Haga ontstemd (1613). In: Nieuw Israëlisch Weekblad, 1 Februari 1929, p. 13.

13) J. S. da Silva Rosa: Alfei Menasseh, Cat. Tentoonstelling Menasseh Ben Israël (Amst., 1927), No. 15.

14) M. Kayserling: Menasse Ben Israël (Berlijn, 1861), p. 16. — Zie ook hier verderop, mijn noot 22.

15) Da Silva Rosa, a. w., No. 16.

16) Zie voor deze belooningen A. C. Kruseman: Aanteekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland in de 17de en 18de eeuw (Amst., 1893), p. 135 noot 1.

17) H. J. Koenen, a. w., pp. 470 vlg.; Chr. Sepp: Het Staatstoezicht op de godsdienstige letterkunde in de Noordelijke Nederlanden (Leiden, 1891), p. 70; J. M. Hillesum: De „Porta Veritatis” van Jacob ben Amram. In: Het Boek, XVII

('s Grav., 1928), pp. 341 vlg. — Cornelis van der Myle was toen ter tijd echter geen Curator der Leidsche Universiteit.

Koenen, t.a.pl., geeft zijn bron voor zijne mededeelingen hier niet op. Waarschijnlijk heeft hij ze uit het archief der Leidsche Akademie geput. Jammer, dat hij Menasseh's opdracht niet in haar geheel overgenomen heeft! Volgens de mij door den Heer J. Bruggeman, waarnemend archivaris der derde afdeling van het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage, zoo vriendelijk verstrekte inlichtingen, bevindt zich daar in het Register van uitgaande missiven 1630—1633 der Staten van Holland, fol. 469 verso, het afschrift van den brief der Staten aan de Leidsche Theologische Faculteit, welke geregistreerde copie slechts in onderdeelen afwijkt van het door Mr. Koenen gepubliceerd schrijven.

J. M. Hillesum, die in het algemeen Kayserling's meening omtrent Menasseh aanhangt, geeft in zijn Menasseh Ben Israël (1604—1617), verschenen in Het Boek, V, ('s Grav., 1916), p. 152, toe, dat die Staten-resolutie van 1633 dezen auteur-uitgever ertoe gebracht heeft, niet overeenkomstig de waarheid Frankfurt als plaats van uitgave van den „Conciliador, I” op te geven.

18) P. C. Molhuysen: Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit, II ('s Grav., 1916), p. 186.

19) Da Silva Rosa, a. w., No. 21, belangrijk aangevuld door J. M. Hillesum: Bijdrage tot de bibliographie van Menasseh Ben Israël's geschriften. In: Het Boek, XVI, ('s Grav., 1927), pp. 358 vlg.

Voor den pennestrijd Barlaeus—Vedelius—Schoockius zie [J. N. Paquot:] Mémoires pour servir à l'histoire littéraire, I (Leuven, 1765), p. 252, No. 8 en p. 298, No. 2; Chr. Sepp: Het godgeleerd onderwijs in Nederland, gedurende de 16e en 17e eeuw (Leiden, 1874), pp. 128 vlg.; A. J. van der Aa e. s.: Biographisch Woordenboek, XXVII (Haarlem, 1874), p. 398 en XIX (1876), p. 45; J. A. Worp: Caspar van Baerle, V — in: Oud-Holland, VI (Amst., 1888), pp. 91 vlg.; Louis D. Petit: Bibliographische lijst Leidsche Hoogleraren, I (Leiden, 1894), pp. 207 vlg., Nos. 62 vlg.; A. C. Duker: Gisbertus Voetius, II (Leiden, 1910), pp. 54 vlg.; J. C. van Slee: De geschiedenis van het Socianisme in de Nederlanden (Haarlem, 1914), p. 120.

Zoewel Worp als Petit zagen den „Lucianus redivivus” (1637) = W. P. C. Knuttel: Cat. pamfletten-Koninklijke Bibliotheek I, 11 ('s Grav., 1889), No. 4547, over het hoofd.

De Bibl. Rosenthaliana te Amsterdam bezit de anonyme brochure „Casparis Barlaei epigramma . . . cum analysi”, doch in defecten staat; van Barlaeus: „Vindiciae” en Vedelius: „De Deo Synagogae” (1637) heeft de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam gave exemplaren.

Ik heb hoofdzakelijk Dr. Worp's en Dr. Duker's voorstelling van het verloop van deze bittere discussie gevolgd, hoewel deze eerste een overigens onvindbaren eersten druk der „De Deo Synagogae” aanneemt.

20) Resolutieboek Burgemeesteren en Oud-Burgemeesteren 1603 tot 1649, fol. 109. In: het Oud-Archief der gemeente Amsterdam (Amstedijk). Gedrukt bij J. M. Hillesum, l. a. w., p. 361.

Merkwaardig, dat twee Curatoren der Amsterdamsche Illustre School, Reael en Van den Burch, de opdracht der Latijnsche: „De Resurrectione”, den zosten Februari daaraan volgend gedagteekend, wel hebben willen aanvaarden.

In het arbeidscontract, tusschen Menasseh als werkgever en een Christen boekdrukker als werknemer, den 4den Maart 1631 gesloten, betitelde Menasseh zich al

weidsch als „professor van de Hebreuwsche tale”. Zijn titelzucht komt ook uit in zijn „theologo y philosopho hebreo” en in zijn, hoogst waarschijnlijk fantastischen titel van „doctor of physick”.

Ik lees in het verzoek van Menasseh aan de Amsterdamsche Vroedschap, dat hij als lector in het Hebreuwsch aangesteld wil worden, gehonoreerd of door de college-gelden of met een vast tractement.

21) Da Silva Rosa, a.w., Nos. 25 en 26, belangrijk aangevuld in Hillesum's l.a.w., p. 353 vlg.

22) Voor Voetius' disputen tegen de Joden, zie diens *Selectae Disputationes*, II (Utrecht, 1655), pp. 51 vlg.

In dit licht bezien, valt er ook wel wat af te dingen op de verzekering van Isaac da Costa betreffende den „Conciliador”: „Menasseh heeft vanwege dit werk ook bij streng-Gereformeerde geleerden, bij wie hij anders om onderscheidene redenen minder gunst pleegt te vinden, lof geogst”. — Aangehaald door J. M. Hillesum in *Het Boek*, V, p. 152.

23) Gisbertus Voetius, a.w., pp. 110 vlg. en 115 vlg.

24) Onjuist. Zie Mayer Balaban: *Zur Geschichte der hebräischen Druckereien in Polen*. In: *Soncino-Blätter*, III (Berlijn, 1929), pp. 1 vlg.

25) D. H. de Castro Mz.: *De Synagoge der Port.-Isr. Gem. te Amsterdam* ('s Grav., 1875), p. XL, artt. 37 en 38.

In art. 30 van het Reglement van haar dochter-gemeente te Londen van het jaar 1663 wordt de gewone straf, welke op overtreding van dit drukverlof gesteld is, de ban, uitdrukkelijk gemotiveerd door het groote gewicht dezer bepaling. Zie Lionel D. Barnett: *El libro de los acuerdos* (Oxford, 1931), p. 11.

In de ontwikkelingsgeschiedenis van het auteursrecht hebben deze druklicenties een groote rol gespeeld. In het jaar 1712 bijv. verklaren de Overlieden van het boek- en kunstverkoopersgilde te Amsterdam, o.a., dat de Joodsche uitgevers ter plaatse door het privilege (sic!), dat zij van hun Parnassijns of Kerkeraad verkrijgen, tegen nadruk door hunne geloofsgenooten genoegzaam gedekt zijn. Zie M. M. Kleerkooper en W. P. van Stockum Jr.: *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17de eeuw* ('s Grav., 1914-'16), p. 1292.

26) Bijv. M. Kayserling: *Bibliotheca española-portuguesa-judaica* (Straatsburg, 1890), p. 11 sub voce Moseh Altaras (1609) en p. 41 s.v. Moseh de Yshac Dias (1697). Voor een Duitsche: *Cum licentia Superiorum* (1615) zie M. Steinschneider: *Cat. librorum hebr. in Bibliotheca Bodleiana* (Berlijn, 1852-'60), kol. 2378, No. 6962—¹) Salomo Offenhausen: *Jüd. Theriac* (1615).

27) D. Montezinos in zijne: *Bibliographische opmerkingen* (N. I. W., 26 Mei en 17 Juni 1898) neemt aan, dat de Amsterdamsche rabbinale approbaties (haskamoth) zich uit de adviezen van het Rabbinaat aan den Ma'amad voor de te verleenen licenties ontwikkeld hebben. Hij wordt daarin bestreden door J. M. Hillesum: *Hebben de geestelijken der Port.-Isr. Gemeente te Amsterdam vóór 1666 geen approbatien verleend?* (N. I. W. 3 Juni 1898 en *Centraalblad voor Isr. in Nederland*, 24 Juni 1898).

28) António Ferrão: *A censura literária durante o governo pombalino* (Subsídios para a história do pensamento em Portugal). In: *Academia das sciências de Lisboa. Boletim da segunda classe*, XVII, 1923 (Coimbra, 1927), p. 295.

29) J. M. Hillesum: *Approbations*. In: *The Jewish Encyclopedia*, II (New York en Londen [1902]), p. 28.

30) Jac. Zwarts: *Twee Oranjevorsten ter Synagoge* (in het N. I. W. van 31 Augustus 1923) geeft alleen de Utrechtsche Kerkeraadsresolutiën te dezer zake. Schrijver laat echter op 28 Juli 1651 reeds van een courantenbericht, den 1sten Augustus van dat jaar verschenen, gewag maken. De gevolgtrekking van dezen Schr., dat 't Menasseh — „dezen grooten apologeet des Jodendoms” — belet is zijne werken in het Hollandsch te drukken of te doen uitgeven, is m.i. te kras. Zoover reikte de macht der Gereformeerde Kerk niet!

Voor de bemoeiingen van den Amsterdamschen Kerkeraad zie het Kerkeraads-protocol No. 8, pp. 361, 363 en 364. In: het Archief der Ned. Herv. Kerk te Amsterdam (Enge Kapelsteeg).

Ik mag hier zeker wel even aan het optreden van de Classis Amsterdam herinneren tegen Menasseh's begroeting van Prins Frederik Hendrik en diens gevolg ter Synagoge aldaar op den 22sten Mei 1642 — (zie ook Da Silva Rosa, a.w., Nos. 33 en 34) —, waarover ik in mijne: *Nieuwe Bijdragen tot de kennis der wordingsgeschiedenis van het Nederlandsch-Joodsche Overheidsgebed*, V, in het N. I. W. van 28 Augustus 1931, p. 3 geschreven heb.

31) Da Silva Rosa, a.w., No. 57.

32) Da Silva Rosa, a.w., No. 15.

33) M. Schoockius: *Belgium foederatum* (Amst., 1652), p. 77.

34) J. T. Bodel Nyenhuis, a.w., p. 117.

35) Voor Jozef Athias zie *Encyclopaedia Judaica*, III (Berlijn, [1929]), p. 623; J. S. da Silva Rosa: *Joseph Athias*, in: *Soncino-Blätter*, III (Berlijn, 1930), pp. 183 vlg., die echter van diens namaak en faillissement geen gewag maken; benevens A. Eekhof: *De theologische faculteit te Leiden in de 17e eeuw* (Utrecht, 1921), pp. 320 vlg., alsmede S. Seeligmann: *Een driehonderd-jarig jubileum*. In: *De Vrijdagavond III*, II (Amst., 1926), p. 198, die de reden der weigering der Staten-Generaal de opdracht van den eersten druk van dezen Leusden-Bijbel (1661) te aanvaarden, meedeelt. — Voor den Athias-Bijbel-1705 zie ook Mr. de Sainjore [= Richard Simon]: *Bibliothèque critique*, III (Amst., 1708), pp. 444 vlg.

Volgens J. S. da Silva Rosa, l.a.w., p. 108 is er slechts een exemplaar van Athias' tegen-critiek — dat te Oxford — bekend.

Voor het in den text vermelde, zie speciaal Thomas Crenius: *Animadversiones philologicae et historicae*, II (Leiden, 1696) pp. 120 vlg., die daar hoogstwaarschijnlijk bijna den geheelen open brief weergeeft; Chr. Sepp., l.a.w., p. 172; G. A. Wumkes: *Sprokkeling uit oude kerkacten in zake de Joden*. In: *Groningsche Volksalmanak 1911* (Groningen, 1910), p. 85, en vooral S. Seeligmann: *Bijdrage tot de geschiedenis der Joden in Amsterdam*, I. In: *Kadimah*, I (Delft, 1911), pp. 179 vlg.

Voor de Acta der Particuliere Noord-Hollandsche Synoden, zie Synode Amsterdam 1670 bij het slot van het tweede gravamen van Amsterdam, in: *Protocolboek*, in: het Synodaal-Archief der Ned. Herv. Kerk te Amsterdam (Enge Kapelsteeg).

36) S. D. van Veen: *Iets uit het innerlijk leven der Vaderlandsche Kerk in de 17de eeuw*. In: *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, XXII (Utrecht, 1885), p. 113, W. P. C. Knuttel: *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland*, V ('s Grav., 1915), p. 211.

Als Jac. Zwarts: *Hoofdstukken uit de geschiedenis der Joden in Nederland* (Zutphen, 1929), p. 141, de chronologische volgorde ten opzichte van de aanstelling van Johannes Leusden tot buitengewoon hoogleraar in het Grieksch en het Hebreuwsch aan de Utrechtsche Universiteit enerzijds en de besluiten der Zuid-

Hollandsche Synoden anderzijds niet uit het oog verloren had, zou deze Schr. tusschen deze besluiten en dit professoraat geenerlei verband gelegd hebben.

37) A. C. J. van der Kemp: Iets over de middelen in de 17de eeuw voorgesteld en aangewend om de Joden te bekeeren. In: De Navorscher, XLIII (Nijmegen, 1893), p. 426.

38) H. J. Koenen, a.w., p. 263.

De kerkelijke maatregelen tegen de werken van Spinoza en de campagne van den Gereformeerden Kerkeraad te Amsterdam tegen de uitgave-Leiden-1705 van het bekende anti-Christelijke Sepher Toldoth Jeschu ha-Nozri (Historia Jeschuae Nazareni, a Judaeis blaspheme corrupta) vallen buiten dit bestek. Zie over dit laatste, door den Christen-geleerde Joh. Jac. Huldreich (Huldricus) geannoteerde werk Izak Prins: Varianten in de Boekzaal der Geleerde Wereld ten gevolge van kerkelijke censuur. In: Het Boek, XX ('s Grav. 1931), pp. 132 vlg.

DIE SPANISCHEN UND PORTUGIESISCHEN GEDRUCKTEN JUDAICA IN DER BIBLIOTHEK DES JÜD. PORTUG. SEMINARS „ETS HAÏM“ IN AMSTERDAM

EINE ERGÄNZUNG ZU KAYSERLINGS „BIBLIOTECA ESPAÑOLA-PORTUGUEZA-JUDAICA“

von J. S. da Silva Rosa (Amsterdam)

Herrn Prof. Dr. A. Freimann gewidmet.

„Derartige Arbeiten, auch die besten, werden lange nicht abgeschlossen“. So fängt Steinschneider seine Rezension von Kayserlings Bibliotheca in Brüll's „Central-Anzeiger für jüdische Litteratur“ (S. 123) an. Für einen etwaigen Nachtrag gibt er eine Anzahl Notizen, aber nur einzelne Titel.

Kayserling selbst hat in der Revue des études juives (Tome XXII, p. 119—123) einen Nachtrag zu seiner Bibliotheca veröffentlicht (im folgenden zitiert: R. E. J. XXII) aus dem Katalog der Bibliothek - D. H. de Castro, Amsterdam, und schliesslich hat der nichtjüdische portugiesische Gelehrte Prof. Dr. J. Mendes dos Remedios in seinem „Os Judeus Portugueses em Amsterdam“ (Coimbra, 1911; im folgenden zitiert: Mendes dos Remedios) den portugiesischen, gedruckten Judaica, die er in Amsterdam sah, einen Abschnitt gewidmet (S. 55 u. f.).

Kayserling hat die von ihm beschriebenen Werke zum grössten Teil nicht aus Autopsie gekannt; daher die vielen Ungenauigkeiten bei der Angabe von Ort und Jahr des Druckes, Seitenzahl u.s.w. Im folgenden werden wir Gelegenheit haben manches davon zu berichtigen. Hauptsache dieser Arbeit ist jedoch einen ausführlichen Nachtrag zu Kayserlings Bibliotheca zu liefern.

Es ist mir eine grosse Freude diese Arbeit dem 60-jährigen Professor Dr. A. Freimann - Frankfurt a. M. widmen zu dürfen, aus dessen bibliographischen Werken ich so oft und so viel geschöpft.

1. **Aboab**, Yshack de Matityah. סור מרע ועשה טוב „Amado Filho, o muyto que vos estimo, e o quanto dezejo vosso bem; saõ os motivos de fazer-vos este Catalogo de virtudes”. [Etisch-religiöse Mahnung an seinen Sohn, acrostisch]. Amsterdam, 5451. [1691]. Plano.
2. — id. 12°
7 S. S.
[Am Ende: Amsterdam a 10 de Elul 5447] [1687].
3. **Aboab** (da Fonseca), Yshac (de David). Exortação para que os tementes do Senhor na observança dos preceitos de sua Sancta Ley, naõ cayaõ em peccado por falta da conveniente inteligencia. Amsterdam, em Caza de David Tartas, 5440. [1680]. 4°
A²—I² = 34 (1) S. S.
„Prologo a o Lector” vom Verfasser. Letzte Seite Hebräisch vom Verfasser. [Kaysersl. Bibl. S. 4. nennt als Verfasser falsch Ishac de Matatia Aboab, und gibt als Seitenzahl 7 p. p. Siehe Mendes dos Remedios S. 57].
4. **Acosta**, Ishak de (Hazan y R. en el K. K. de Peñaorada). Historia sacra real-glosa paraphrastica sobre la Meguila ô Volomen de Ester Dirigela al Magnifico Señor Abraham de la Peña Parnas Presidente del K. K. o. O. 5451. [1691]. 4°
A²—O² = 60 S. S.
[Widmung an Abraham de la Peña; Epistola consoria del Señor H. Abraham Vaes Hazan del K. K. de Baiona; Soneto de Daniel Laguna al autor; Soneto de David Fernandes und Vorwort].
5. **Ailion**, Selomoh. Sermon que predicó en dia de Sabath Echá Año 5483. Impresso por orden de los Señores del Mahamad. Amsterdam, Semuel Teyxeyra Tartáz (5483). [1723]. 4°
A⁴—B⁴; C²; D⁴ = 27 S. S.
6. **Assoy de Rio**, Ignacio Jordan de, y **Manuel y Rodriguez**, Miguel de. El Ordenamiento de Leyes, que D. Alfonso XI hizo en las Cortes de Alcalá de Henares el año de mil trescientos y quarenta y orcho. Publicanlo con notas, y un Discurso sobre el estado, y condicion de los Judios en España. Madrid, Joachin Ibarra, 1774. f°
a⁴—e²; A⁴—V⁴ = XXXIV 158 (1) S. S.
[Siehe Catalogue de Castro Nr. 778].

7. **Avila Galego**, Dr. Daniel de. Dialogo del Colorado (דיאלוגו דיל קולוראדו). Salonik, Brüder Abraham Matitja und Joseph Matitja Batseba, 5361. [1601]. 4°. 44 Bll.
8. **Azevedo**, Daniel Cohen d'. Sermao heroico pregado no K. K. de T. T. en Amsterdam, Sabbat Ekeb 23 de Menachem 5569. Amsterdam, Belinfante und Comp. 1809. 8°
A⁴—C⁴ = 23 S. S.
[Siehe R. E. J. XXII, S. 120].
9. **Azevedo**, Moseh Cohen d'. Orden de la Oracion, que se hecha en la Synagoga de la Nacion portuguesa y espanola, en este ciudad de Londres, en Viernes 13 de Deziembre, 1776 Que fue el Dia de Ayuno que se celebrou por Orden de Su Magestad El Rey Jorge Implorando . . . la Divina Assistencia a las Armas Con el Sermon predicado en esse dia por el H. H. . . . Londres, En Casa de Guilermo Gilbert, No. 13 Creech Church Lane, 5537. (1777). 4°
(4) XXII, 26 S. S.
[Mit: Dedicatoria A los . . . Sres. del Mahamad deste Kl. Ks. de Sahar Asamaim, . . . Mordechay Rodrigues Lopes, Presidente; Joseph de Ishac Capadoce; Ishac Gomes Serra; Semayah Nunes; Ismanuel de Ja^b. Baruh Lousada, Gabay, datiert Londres, 15 de Sebat, 5537].
[Siehe Kayserling, S. 15].
10. **Bacallar y Sanna**, Vicente. Monarchia hebrea. 2 T. Haya 1727. 4°
I. A⁴—Z²; Aa⁴—Zz⁴; Aaa⁴—Ooo⁴; Ppp³ = (5) 485 S. S.
II: A⁴—Z⁴; Aa⁴—Zz⁴; Aaa⁴—Bbb³ = (1) 382 S. S.
[Mit Widmung „Al Señor Don Francisco Lopez de Liz”, gezeichnet R. C. Alberts, und „Discurso del Librero”].
11. **Bassan**, Jahacob de Abraham, e **Guerman**, David. Manifesto que fazem 4°. — 2 Bll. Hebr. u. Span.
[Prospekt für die Herausgabe einer Bibel mit spanischer Uebersetzung, die niemals erschienen ist].
12. **Belinfante**, Ishac de Eliau Cohen. Sermaõ do nada moralmente simbolizado, que pregou neste K. K. de Talmud Tora, Em Sabbath Nassó, 4 de Sivan, A°. 5521. Amsterdam, 5521. [1761]. 4°

A⁴—B³; C² = (4) 22 S. S.

[Mit „Dedicatoria Aos . . . Senhores do Mahamad deste K. K. de T. T.” David Vaz de Oliveyra, Presidente; Abraham de Josseph Teixeira de Mattos; Jeudah de Prado; Semuel Hisquiau Levy Ximenes; Jahacob Jessurun Barzilay; Ishac de Josseph de Meza und Aharon de Mosseh de Chaves, Gabay. Datiert: Amsterdam a 28 de Sivan Anno 5521. S. 20: „Decimas em Aplauso do Pregador, e da Pregaçãõ” von einem Anonymus; S. 21: „De hum Anonimo, Amigo do Author. Soneto Enigmatico”, mit „Soluçãõ” gezeichnet „Philarithmus”. S. 22: Lat. Lobschreiben von J. d’Ancona S. P. D., datiert Amstelodami XVII Junii 1761.

Bei Kayserl. Bibl. S. 26 falsch beschrieben. Siehe Mendes dos Remedios S. 69].

13. **Belisario**, Ishac Mendes. Sermon funebre a las deplorables memorias del muy Reverendo, y Doctissimo H. H. R. Moseh Gomes de Mesquita Rab del K. K. de Sahar Ashamayim, Predicado en las Exequias de los Treinta Dias, en 24 Sivan de 5511. Londres Año 5515. [1755]. 4°.

B⁴—D⁴; E³ = (2) 30 S. S.

[Mit: Aprobacion de los Sres del Bet Din, datiert: Londres y Adar 15 de 5515, gezeichnet: Ishac Netto, Ishac Del Valle, Jahacob Coronel. Ital. Lobgedicht (Sonetto) von einem Anonymus.

Siehe Kayserling Bibl. S. 27: „Il n’est pas sûr que l’oraison funèbre espagnol de Mendes Belisario à Moseh Gomes de Mesquita ait été imprimée”].

14. — — Sermon Penitencial predicado en Bordeus, En la Synagoga de שערי רחמים En שבה תשובה 6 Tysry 5526. Amsterdam, Gerhard Johan Janson, en Caza de Israel Mondovy, Ros Hodes Kislev 5526. [1765]. 4°.

A⁴—C⁴; D² = (2) 27 S. S.

BIBEL.

15. Los cinco libros de la Ley Divina de Nuevo corregidos, y bueltos à Imprimir. Amsterdam, En Casa, y a Costa de Selomoh Proops. Año 5478. [1718]. 8°.

A⁸—Z⁸; Aa⁸—Kk⁸ = 528 S. S.

[Die „Aphtaroth”, S. 409—528, mit besonderem Titel].

16. Aphtaroth, Sabat Echá, y Tisha-Beab. En Hebrayco y Español: con sus bendiciones. Amsteldam, en Casa de Juan Janson, 5517. [1757]. 8°.

A⁶—B⁶ = 24 S. S.

17. Aftaroth para las tres Sabatot antes de Tisha-beab y dia del ayuno. En Hebrayco y Español, con sus bendi-

ciones. Amsterdam, a costa de Moseh Preto Henriques, 5520. [1760]. 8°.

24 S. S.

18. Paraprasis Caldayca, En los Cantares de Selomoh con el Texto Hebrayco, y Ladino, traduzida en lengua Española (Perakim Los quales se dizen los Sabatot qe; ay entre Pessah y Sebuoth). [5e Ausg. Amsterdam]. En casa, y acostada de Yshac de Cordova, Anno 5466. [1706]. 8°.

A⁴—X⁴ = 167 S. S.

19. Psalmos de David. Traducido del Hebrayco y ilustrado con una inteligencia que facilita la perfeccion de la Lectura. Amsterdam, en Caza de Ishac Jehudah Leaõ Templo, 5493. [1733]. 16°.

A⁸—Z⁸ = 368 S. S.

20. **Calendario** de Ros-Hodes Fiestas y Ajunos, Que los Hebreos celebran cada año . . . desde el año . . . 5436 hasta 5460 . . . 1675—1700. En Amsterdam. A Costa de Jahacob de Jehuda Senior. Estampado en caza al Gillis Ioosten Zaagman (1675). 12°. 32 (2) S. S.

21. **Calendario** . . . desde el año de 5465 . . . hasta 5469 . . . 1705—1709. En Amsterdam. A costa de Yshak de Cordova. Impreso en caza H. Ackerman y W. Groenevelt (1705). 8°. 4 Bll.

22. **Calendario** . . . desde el año de 5477 . . . hasta 5508 . . . 1716—1747. En Amsterdam, en Casa de Salomon Proops (1716). 12°.

Aa⁸—Bb⁸; Cc⁸ = 22 Bll.

23. **Calendario** . . . desde el año de 5480 . . . hasta 5492 . . . 1719—1731. Amsterdam, en Caza de Salomon Proops (5480). [1720]. 12°. 9 Bll.

24. **Calendario** . . . desde el año de 5483 . . . hasta 5493 . . . 1722—1732. En Amsterdam, en casa de Semuel Texeyra Tartaz (1722). 8°. 8 Bll.

25. **Calendario** desde el año de 5493 hasta 5509 1732—1748. Amsterdam (1732). 8°. 5 Bll.
26. **Calendar** desde el Año de 5494 hasta 5500 1733—1739. Amsterdam, en caza de Ishac Jeuda Leaõ Templo, (5494). [1734]. 12°. (11) Bll.
27. **Calendario** desde el A° 5523 hasta el A° 5540 1762—1779. como tambien una Coronica Judaica muy curioza, y una Relacion, de las cozas notables, que han passado desde el A° 1732, hasta el Prezente A° 1762. Imprezo en Amsterdam, por Moseh Pretto Henriquez (1762). 12°.
- A¹²; B⁶; C¹² = 30 Bll.
[Approbiert von Selomoh Salem, Amst. Roshodes Adar 5522].
28. **Calendario** desde el A° 5532 hasta 5560 1771—1789. como tambien un Compendio cronológico Judaico muy Curiozo Imprezo en Amsterdam, por Abraham Pretto Henriquez y Mosseh de Aguilar, (1771). 12°.
- A¹²—C¹² = 36 Bll.
[Approbiert von Selomoh Salem, Amst. de 22 Tebet A°. 5521].
29. **Castro**, Isaac Henriques de. Excuza que dou qual acaba em anuncio havendome meu Irmao Moseh de David Henriques de Castro para o dia de seu casamento com Abigail Machado. (Amst. 1764.) Plano.
- [Vier 10-zeilige Verse].
30. **Chaves**, Aharon de — Manifesto que publica — 4°. 2 Bll.
- [Prospekt für „Dialogo de sete montes“ von Rehuel Jessurun. Erschienen Amsterdam 5527—1767. Siehe Kayserl. Bibl. S. 90].
31. **Chumazero**, Abraham Mendez. Sermon funebre Ala gloriosa Memoria del H. H. y Doctor, R. David Nieto. Rab del K. K. de Sahar Hashamaim en Londres. (Londres) 5488. [1728]. 8°.
- B⁴—K⁴ = (IV) 72 S. S. (1 S. Corrigenda).
[Mit: „Dedicatoria Alos . . . Señores Thezorerero, y Parnas de Es-Haim . . . Joseph Rodrigues Sequeyra, Thez. Abraham Aboab Osorio; Spanische^s Lobgedicht vom Vater des Verfassers Jacob Mendez Chumazero].
Kayserl. Bibl. S. 70 falsch unter dem Namen Abraham Mendes.

32. **Consulta** feita aos muy Eminentes Hahamim de Amsterdam e Veneza e seu paresser e Reposta sobre ella. o. O. u. J. 8°. 11 S. S.
- [S. 4: „Sobre estes fundamentos se pede a ós Senhores Hahamim sy ay meyo para licitar à este homem ò barbearse em medianos“.
Siehe Mendes dos Remedios, S. 144].
33. **Descripção** da féstividade fez a Nação Judaica Portuguesa, nesta Cidade de Amsterdam, em sesta feira 18 de Sivan A° 5528 Quando Sua Altéza Serenissima Guilherme V Principe de Oranje e Nassau, Stadhouder . . . e sua Real Consorte Frederica Sophia Wilhelmina . . . honráraõ com suas Presenças a Nação Judaica Portuguesa, na Sancta Esnóga . . . Amsterdam, Gerhard Johan Janson, ten Huyze van Israel Mondovy, 1768. 4°. Hebr.-Holl.-Portug.
- B⁴—D⁴; E² = 31 S. S.
[Siehe Mendes dos Remedios, S. 147].
34. **Fonseca**, Jahacob Lopez da. Sermaõ moral, Pregado no K. K. de T. T. por . . . Rab Eleito do K. K. de Mikve Israel na Ilha de Curaçao, Em Sabbath Aharé Moth, e Quedossim em minha 10 Jiar A°. 5523. Amsterdam, David de Rephael Meldola, 5523. [1763]. 4°.
- A⁴—C⁴; D² = 28 S. S.
[Mit „Aprobacion del . . . Selomoh Salem“, datiert: Amsterdam, a 18 Yiar 5523. „Dedicatoria aos . . . Senhores do Mahamad do K. K. de Mikve Israel . . .“ datiert: Amsterdam, 11 Jiar 5523. Hebr. Lobgedichte von Joseph Shiprut de Gabay und David Franco Mendes; Lat. Lobschreiben von Dr. Jacobus d'Ancona; „Decimo em aplauso do Pregador“ von einem Anonymus. Bei Kayserl. Bibl. S. 46 unvollständig beschrieben].
35. **Franco Mendes**, David. Notificação. (Amsterdam, 1789). 8°. Einblattdruck.
- Prospekt für die Herausgabe eines Machsor Sefard. Ritus.
[Die geplante Ausgabe ist niemals erschienen].
36. **Gavilaõ**, M. G. A Eleiçaõ da Ilustre Cabeça do K. K. da Cidade de Amsterdam . . . Haham Haim Abulafia. (Amst. 5521). [1761]. Plano.
37. — Elogio e Anuncios A a feliz e dezejada Eleiçaõ, que se fez do Senhor David de Imanuel da Silva, Do car-

go. . . . de Hasan 5532. Amsterdam, Gerhard Johan Janson, em caza de Israel Mondovy, 1772. Plano.

38. **Gazeta** de Amsterdam. Impresso en Casa de David Tartás. Jahrg. 1678.

[Von dieser für die spanischen und portugiesischen Juden bestimmten Zeitschrift ist noch die Jahrg. 1675 und eine Nummer, datiert 3 Juli 1690 (im Besitze der Bibliotheca Rosenthaliana) bekannt; was also eine Existenz von mindestens 15 Jahre beweist. Obwohl der Inhalt nicht spezifisch jüdisch ist, ist ihre Herausgabe eine Äußerung jüdischen Lebens der sefardischen Kolonie in Amsterdam. Siehe Het Boek, 1923. S. 57—74].

39. **Halevi**, Juda. Mi Kamocha, Amsterdam, 1700. 4°.

[Hebr. Text mit Deutscher, Lateinischer und Spanischer Uebersetzung von Moseh Guerman].

A⁴—C⁴; D² = 27 S. S.

40. **Hamuy**, Abraham. Gabar Israel. Obra escrita en Hebreo . . . y vertida al Castellano, por Israel Gabay. Linea de la Concepcion, 1882. 8°.

364 S. S.

41. **Leaõ**, Manoel de. Certamen das Musas nos Desposorios do Senhor Dom Francisco Lopes Suasso Baram de Auvergne com a Senhora Dona Leona da Costa. Epithalamio. o. O. u. J. 4°. Ohne Titel.

Siehe Mendes dos Remedios S. 84.

[Kayserl. Bibl. S. 57 kennt diese Schrift nur in Handschrift].

42. **Levy**, Uri de Aharon A. Narração da vinda dos Judeos Espanhoes a Amsterdam, Conforme a tradição verdadeira, que recebo de seus Genitores, o Senhor E o publicou a o Mundo no A° 5471. E agora traduzido no nosso sacro idioma por e impresso por ordem, e despeza de Mosseh Levy Maduro. Amsterdam, na officina typographica de G. J. Janson, em Caza de I. Mondovy, 5528. [1768]. 8°. 8 S. S.

[Hiervon existiert in der Livraria - D. Montezinos auch eine Hebr. Uebersetzung von Ishac Cohen Belinfante, im selben Jahre erschienen. Kayserl. Bibl. S. 59 nennt falsch als Verfasser: L e v i, Sohn des Aron Levi. Die von ihm erwähnte zweite Ausgabe ist diese „Narração“. Die erste Ausgabe (5471) im Archiv der Jüd. Portug. Gemeinde in Amsterdam].

43. **Lista** das Pessoas que Sahiram, condenaçoens que

tiveraõ, e sentenças que se leraõ no Auto publico da Fé, que se celebrou no Rocio desta Cidade de Lisboa em Domingo seis de Setembro 1705. o. O. fo. 4 Bll.

[Siehe Catalogue de Castro, Nr. 570].

44. **Lista** das Pessoas em Domingo 14 de Outubro 1714. o. O. fo. 2 Bll.

[Siehe Catalogue de Castro Nr. 570].

Liturgie.

45. Sedur de Oraciones de mes con mucha diligencia visto y enmendado (Ferrara) ympresso por yndustria y depesa de Yon Tob Atias hyo de Levi Atias, en el mes de Sivan de 5312 [1552]. 24°.

A⁸—Z⁸; AA⁸—JJ⁸ = 252 (4) Bll.

46. Libro de Oraciones de mez y la orden de Hanukah, y Purim. Amsterdam, en Casa, y a costa de David de Crasto Tartaz, 5423. [1663]. 12°.

A⁸; B⁴; C⁸; D⁴; E⁸; F⁴; G⁸; H⁴; I⁸; K⁴; L⁸; M⁴; N⁸; O⁴; P⁸; Q⁴; R⁸; S⁴; T⁸; V⁴; X⁸; Y⁴; Z⁸; Aa⁴; Bb⁸; Cc⁴; Dd⁸; Ee⁴; Ff⁸; Gg⁴; Hh⁸; Ii⁴; Kk⁸; Ll⁴; Mm⁸; Nn⁴; Oo⁸; Pp⁴; Qq⁸; Rr⁴; Ss⁸ = 265 (falsch gezählte) Bll. + (15) Bll. Calendario.

47. Orden de las Oraciones cotidianas, por estilo seguido y corriente, con las de Hanucah, Purim, y Ayuno del Solo. Y las tres Pascuas, Pesah, Sebuoth, y Sucoth. A que se añaden las Parasioth, y Aphtaroth, que en todas estas Fiestas se leen. Nuevamente corregido, y à su costa Impresso, por David Tartas. Amsterdam 5452. [1692]. 8°.

[Mit: Calendario de Ros-Hodes, Fiestas y Ayunos Desde el Año de 5453 . . . hasta 5462].

A⁴—Z⁴; Aa⁴—Zz⁴; Aaa⁴—Sss⁴ = 504 (8) S. S.

48. Orden de las Oraciones quotidianas Con las de Hanucah, Purim, y Aiuno del Solo. Y las Pascuas de Pesah, Sebuoth, y Sucoth, Parasioth, y Haphtarot, y las Hazazeroth de Sebuoth. Amsterdam, en caza y Acosta de Moseh Mendez Coutinho, 5466. [1706]. 8°.

8 (611) S. S. [Kayserl. Bibl. S. 60 erwähnt die Ausgabe in 12° aus demselben Jahre. (Hiervon ein Exemplar in der Livraria—D. Montezinos)].

49. Orden de las Oraciones cotidianas. Por estilo seguido e corriente, con las de Hanucah y Purim, y Ayuno del Solo. Como tambien las tres Pascuas de Pesah, Sebuoth, y Sucoth, y con las Parasioth, y Haphtaroth, y las Hazaroth, Historia de Hantiochos Amsterdam, em casa de Yshak de Cordova, y à Costa de Aharon Hisquiah Querido (5466). [1706]. 8°.
A⁴—Z⁴; Aa⁴—Zz⁴; Aaa⁴—Ooo⁴ = 492 S. S. (falsch numer).
[Mit „Dedicatoria Al . . . Señor Yshac Mendes da Sylva”, datiert Amst. 25 Kisleu 5466. Hazarot: A⁴—D⁴ = 32 S. S.; Historia de Milagro que succedio en 25 de Kisleu E⁴ = 8 ungezählte S. S.].
50. Orden de las Oraciones cotidianas con las de Hanucah, y Purim. Amsterdam, em casa, y à Costa de Selomoh Proops, 5480. [1720]. 12°.
A⁸; B¹⁰; C⁸; D¹⁰; E⁸; F¹⁰; G⁸; H¹⁰; I⁸; K¹⁰; L⁸; M¹⁰; N⁸; O¹⁰; P⁸; Q¹⁰; R⁸; S¹⁰; T⁸; V¹⁰; X⁸; Y¹⁰; Z⁸; Aa¹⁰; Bb⁸; Cc¹⁰; Dd⁸; Ee¹⁰; Ff⁸; Gg¹⁰; Hh⁸; Ii¹⁰ = 558 S. S.
51. Orden de las Oraciones cotidianas, con las de Hanucah y Purim, y Ayuno del Solo las tres Pascuas con las Parasioth, y Haphtaroth, y las Hazarot. Amsterdam, en casa y acosta de Yshak de Cordova, 5483. [1723]. 8°.
A⁴; B⁸—Z⁸; Aa⁸—Hh⁸; Ii⁴; Kk⁸ = 492 (8 Calendario) S. S.
52. Orden de las Oraciones cotidianas con las de Hanucah y Purim con sus Parasiot en sus lugares y orden del Ayuno del Solo. Amsteldam, Acosta de Aharon Hisquia Querido, 5487. [1727]. 8°.
A⁴; B⁸—Z⁸; Aa⁸ = 384 S. S.
53. Orden de las Oraciones cotidianas con las de Hanucah, y Purim, y Ayuno del Solo las tres Pascuas y con las Parasioth, y Aftarot. Nueva-mente corregido, y à su costa Impresso en Amsterdam, por David Fernandes, y David de Elisa Pereyra. Año 5488. [1728]. 8°.
[Vorán gehen: Bakasot und Calendario].
A⁸—Z⁸; Aa⁸—Ff⁸; Gg⁴ = (18) 470 (2) S. S.
54. Orden de las Oraciones cotidianas con las de Hanucah, y Purim y Ayuno del Solo. Las tres Pascuas

- Por Industria de Mordehay de Ishac Levi. Amsterdam, Caza na Ofecina de Ishac Jehudah Leao Templo, (5494). [1734]. 12°.
A⁸—Z⁸; Aa⁸—Kk⁸; A⁸—O⁸; P⁸ = 544 + 244 S. S.
55. Orden de las Oraciones quotidianas. A costa de Selomoh de Mercado, y Jahacob Castello. En la Corte de Haya, en la Officina de C. Hoffeling, 5494. [1734]. 24°.
A⁸—Z⁸; Aa⁸—Kk⁸; Ll⁶ = (1) 533 (6) S. S.
56. Orden de las Oraciones cotidianas, como de Hanucah y Purim, con sus Parasiot Por Orden de Aharon Mendes. Amsterdam 5495. [1735]. 120.
A⁸—Z⁸; Aa⁸—Mm⁸ = (8) 557 S. S.
57. Orden de las Oraciones cotidianas con Hanucà Purim, Ayuno del Solo, y las Tres Pascuas, con sus Parasioth, Aphtarot, Asaharot, Nueva-mente Traduzi-zidas Londres, en Caza de Aaron Nodnarb Año 5532. [1772] 80.
[S. 559—582: Calendario desde el año de 5531 hasta 5551. Mit besonderem Titel.]
A¹²—Z¹²; Aa¹²; Bb⁸ = XII 582 S. S.
58. Segunda Parte Del Sedur contiene Las Pascuas de Pesah, Sebuoth, Sucoth, y dia Octavo Stampado por industria, y despeza de Yshac Franco, à 4 de Adar ve Adar. 5372. [1612]. 80.
A⁸—Z⁸; Aa⁸—Gg⁸ = 240 Bll.
[Siehe Seeligmann, Bibliographie en Historie, S. 41].
59. מִחֻרָּר de las Oraciones del Año. Parte Tercera. Contiene todas las Thephilot de las Pascuas, con un amostrador circular de Homer, una excelente Paraphrases en los rakim (sic!), y todos los 613 Preceptos Dispuesto y reformado por el Hacham Menasseh Ben Israel. Amsterdam en la Estampa de su hijo Semuel Ben Israel Soeyro. Año 5410. [1650]. 80.
A¹²—T¹²; V⁴ = 232 Bll.
[Siehe da Silva Rosa, Catalogus Menasseh Ben Israel, Nr. 58].

60. Orden de Ros-Asanah y Kipur Nuevamente corregido. Impresso en Amsterdam, en Casa y à costa de Yshak de Cordova Año 5466. [1706]. 8o.
A¹—Z⁴; Aa⁴—Zz⁴; Aaa⁴—Iii⁴; Kkk³ = 456 S. S.
61. Bakassoth de Kipur. Idest Amonestaciones, y Reflexiones, para el alma penitente, y devota. Traduzidas, y paraphraseadas por el Señor H. H. R. David Nieto. . . En Londres, Por orden de Joseph Bueno Bibas, y David Fernandez Tabago, Elul, 5466. [1706]. 8o.
[Mit Verweisungen nach den Ausgg. Amst. 5404 (Eliu Aboab) und 5449 (Joseph Athias)].
A⁷ = 14 S. S.
62. Orden de las Oraciones De Ros-Asanah y Kipur Nuevamente corregido. Amsterdam, En Casa, y a Costa de Selomoh Proops, Año 5477, [1717]. 8o. — Mit Titelkupfer.
A⁸—Z⁸; Aa⁸—Dd⁸; Ee⁷ = 440 S. S.
63. Bakasoth de Ros Asana Conforme el Real y verdadero sentito Del sagrado Idioma Ebraico. Traduzidas por El Señor H. H. R. David Netto. En Londres, con licencia de los Señores del Mahamad. G r a t i s (o. J.) 8o. 14 S. S.
64. Orden de los cinco Tahaniot. In Venetia, appresso Antonio Calleoni, 1648. 8o.
A⁸—Y⁸ = 176 (+ 2 „Tabla de lo Contenido“) S. S.
65. Tephilot de los cinco Ayunos del ano. Dirigida al Amplissimo y Magnifico Señor Ishac de Pinto. Dispuestas y ordenadas por el Hacham Menasseh Ben Israel. 2 T. Amsterdam, En la Estampa de su hijo Semuel Ben Israel Soeyro, Año 5410. [1650]. 8o.
I: 20 Bll.
II: A¹²—M¹²; N² = 146 Bll.
[Siehe da Silva Rosa, Catalogus. . . . Menasseh Ben Israel, Nr. 58].
66. Orden de las Oraciones de los cinco Ayunos. Amsterdam, En Casa, y a Costa de Selomoh Proops. Año 5477. [1717]. 8o. — Mit Titelkupfer.
A⁸—Y⁸ = (1) 352 S. S.

67. Orden de los cinco ayunos. Amsterdam, en casa y acosta De Yshac H^u de Cordova, año 5484. [1724]. 8o.
A¹—Z⁴; Aa¹—Xx⁴; Yy² = 356 S. S.
68. Orden de los cinco ayunos. Ympresso en Amsterdam. o. J. 8o.
A¹—Z⁴; Aa¹—Xx⁴; Yy² = 356 (falsch gezählte) S. S.
69. Orden de Silthoth el qual comienza en la luna nueva de Elul que responde a Agosto y dura fasta Kipur q̄ son quarenta noches de contricion: Ferrara, Yom Tob Atias, 5312. [1552]. 24o.
A⁸—G⁸ = 56 Bll.
70. Orden de los Mahamadot. Compuestos segun los siete dias de la semana Estampado por orden de David Pardo, y Salom ben Yoseph. Amsterdam, En casa de Menasseh ben Yosseph Ben Israel, 5391. [1631]. 12o.
A¹²—K¹²; L⁴ = 126 Bll.
[Siehe da Silva Rosa, Catalogus Menasseh Ben Israel, Nr. 11].
71. Orden de lo Que se deve leer cada dia y noche, para disponerse el hombre al servicio de su Criador, y sea acepto para merescer, y gozar el bien de Jerusalem. Amsterdam, En Casa y a costa de David de Castro Tartaz, 5426. [1766]. 12o.
A¹²—G¹²; H⁶ = 180 S. S.
[Mit Titelkupfer, in zwei Fächern abgeteilt. Oben: Shabathai Zebi, auf einem Trone, umgeben von seinen Anhängern; unten: der Messias an einem Tisch mit seinen Aposteln].
72. Orden de leccion de Tora Nebiim y Quetubim Que por devocion deven leer todos los temientes del Señor en las noches de Sebuoth y Hosaana Raba. Amsterdam, o. J. 8o.
A¹—C⁴; N⁴; E¹—L⁴ = 87 S. S.
73. Horden de Noche de 14 De Nisan; Con todas las circunstancias que por obligacion deve todo Israel observar. Impresso en Amsterdam, En la Officina de Ishac Jeuda Leao Templo, Año 5488. [1728]. 12o.
A⁶—D⁶; E³ = 56 S. S.

74. Orden de las Bendiciones. Conforme el uso del K. K. de España. Añadido y dispuesto en mejor forma que las precedentes Impreñones. Amsterdam, 5421. [1661]. En la Estampa de Joris Trigg. 8°.
A¹²—C¹² = 36 Bll.
75. Orden de las oraciones para El día solemne de Ajuno que instituíeron los Muy nobles . . . Senhores del Mahamad, en Companhia del . . . Senhor Nuestro H. H. (para el día de Miercoles 18 Febrero 1756) . . . Traduzidas del Idioma Hebraico a nuestro vulgar por . . . R. David de Rephael Meldola, y R. Abrah. Jechisq. Bassan. Y mandadas a Imprimir por les mesmos en Companhia de Selomoh Levy Maduro, . . . Amsterdam, en Caza de Jan Janson, 1756. 8°.
A⁸ = 16 S. S.
76. Oraciones que el K. K. Honen-Dal costumbran dezir entre mincha y harbit en el día de Beden-Dag. Impresso en laHayaà Costa de M. S. Y. M. D. P. año 5534. [1774]. 12°.
30 S. S.
[Siehe R. E. J. XXII, S. 122].
77. **Lopes**, Ishac. Sermaõ pregado no K. K. de T. T. Em Sabath Emor pello Docto H. é Doutor . . . E dado à Estampa, à os 25 Yyar, do Anno 5479. A Custas de hum Zelozo. Amsterdam, Em Casa de Selomoh Proops (5479). [1719]. 4°.
A²—C³; C³ = 17 (1) S. S.
[Am Schluss: „Approvacion“ von Selomoh Ailion, datiert Amsterdam 47 del Homer, Anno 5479. Siehe Mendes dos Remedios, S. 86].
78. **Louzada**, Ishac Baruch. Serman de Graças . . . A o cumprimento dos 13 anos de sua idade na Celebre Esnoga de Amsterdam, a 2 de Tebet do Anno 5446. Amsterdam, Moseh Dias, 5451. [1691]. 4°.
A²; B⁴; C² = (5) 16 S. S.
[„Aprovaçam“ do . . . Haham R. Ishac Abuab, datiert 20 Sivan 5451; „Dedicatoria“ A . . . Senhor David Baruch Louzado, van David Nunes Torres. Kayserl. Bibl. S. 64 erwähnt nur holl. Tekst].

79. **Luria**, Ishac. Sermon predicado en el K. K. שער השמים. En Sabath Zahor 13 Adar 5544. Londres, Gilbert y Plummer, 25 Adar 5544. [1784]. 4°.
B²—D² = (III) 12 S. S.
[„Aprobacion“ del S. Hm. Moseh Cohen d'Azevedo, datiert Londres, 25 Adar, 5544; „Dedicatoria al . . . Sr. Isaac Henriques Morou, Gabay del K. K. Sahar Asamaim“, datiert Londres 25 Adar, 5544].
80. **Luzzatto**, Leon Vita de Jacob Vita. Debil Fatiga. En ocasion de las Festosas Nupcias de los . . . Señor Ishac Curiel, Esposo, con . . . Señora Ester Alvares. En Idioma Italiano i despuez traducida en l'Español. o. O. u. J. 4° - Hebr.-Ital.-Span.
A²; B⁴ = 16 S. S.
81. **Maduro**, Selomoh Levy. Manifesto ou supplica que reprezente . . . Plano f°.
[Prospekt für die Herausgabe eines tägl. Gebetbuchs Sefard. Ritus, korrigiert von R. Ishac de Eliau Acohen Belinfante. Erschienen Amsterdam, Gerard Johan Janson, im Hause des Israel Mondovy, 5525].
82. **Maimonides**, Moses. Tratado de penitencia. Compuesto por . . . Rabenu Mose de Egypto . . . Nuevamente traducido de la lengua santa . . . por R. David Cohen de Lara. 3. de Nisan año de 5420. Leyde, En casa de Johan Zacharias Baron. 1660. 4°.
A¹—F⁴; G = (5) 50 S. S.
[Widmung an Abraham Pereira und „Al dilecto Leitor“. Siehe Catalogue de Castro Nr. 1117 und R. E. J. XXII, S. 121].
83. **Matute i Luquin**, Gaspar. Colleccion de los Autos generales i particulares de Fé, celebrados por el Tribunal de la Inquisicion de Córdoba. Córdoba, Santaló, Canalejas i Compañía. 8°.
296 S. S.
84. **Meldola**, Raphael. Sermon funebre y moral que en las exequias que se celebraron A. S. M. Jorge III . . . en la Tarte del R. H. Adar 5580 predicó . . . Londres, E. Justins, (5580). [1820]. 8°.
16 S. S.
[Mit „Dedicatoria a los . . . Señores Parnassim del K. K. de Sahar Ashamaim: Joseph de Gab. Israel Brandon, Presidente; Moseh de Eliau Lindo; Moseh de Is. Baruh Lousada; Moseh de Joseph Eliau Montefiore; Samuel de M. Levy Bensusan, Gabay, datiert Londres, 6 Nissan 5580. Hiervon ist auch eine engl. Uebersetzung erschienen].

85. **Meza**, David de Abraham de, e **Fidanque**, David de Abraham. Manifesto que fazem. o. O. u. J. 8°. — 2 Bll. [Prospekt für die Herausgabe eines tägl. Gebetbuchs Sefard. Ritus].
86. **Meza**, Dd. de Abm. Hm. de Ja^b. de Selomoh de. Sermão moral sobre o pezo do pecado. Que neste K. K. T. T. pregou . . . em Sabath Qui Tetsé 9 Elul 5546. Amsterdam, David de Rephael Meldola, 5547. [1787]. 4°.
- A²—C² = (4) 12 S. S.
[Mit „Aprovação do . . . Hm . . . David Cohen d'Azevedo”, datiert Amsterdam 4 de Tisri 5547, und „Dedicatória Aos . . . Senhores do Mohamad do K. K. T. T. Em Amsterdam”: Semuel Lopes Salzedo, Presidente; Hisquiau Abraham Abendana de Britto; Jahacob de Ishac Teixeira de Mattos; Joseph de David Mendes da Costa; Binjamin Spinoza Catella und Aron de Rephael de Abraham Mendes da Costa, Gabai. Datiert: Amsterdam a 10 Elul 5546. Bei Kayserl. Bibl. S. 71 falsch dem Selomoh de Meza zugeschrieben. Siehe Mendes dos Remedios S. 102].
87. **Mishnajot**, פּרקי אבות עם פתרונו בלשון ספרד Venedig, nella Stamperia Bragadina, 5540. [1780]. 8°. — 43 Bll.
88. **Nieto**, Ishac. Sermones funebres a las deplorables memorias del . . . H. H. y Doctor R. David Nieto. Rab del K. K. de Sahar Hashamaym. Predicados en las Exequias de los Siete y Treinta Dias. Londres, 5488. [1728]. 8°.
- IX, (4) 74 S. S.
Mit „Dedicatória A los . . . Señores Parnassim, y Gabay del K. K. de Sahar Hashamaym”: Jacob Yessurun Rodrigues, Presid.; Joseph Teles da Costa; Jacob de Ab. Mendes da Costa; Moseh Lopes Dias und Jacob de Moseh Franco, Gabay. Datiert: Londres, 2 Adar. 5488. „Al Lector”; „Epithaphio que sigue al Hebraico, sobre la Piedra del Monumento en que està Sepultado, el . . . H. H. y Doctor R. David Nieto . . . compuesto por . . . Doctor Ishac de Sequeira Samuda, Medico del Real Colegio, y Socio dela Real Sociedad de Londres. Kayserling, Bibl. S. 78, erwähnt einen P o r t u g . „Sernaõ Funebre” mit den Grabpredigten von Jacob de Castro Sarmento und Ishac Sequeira Samuda, aus demselben Jahre].
89. — — De la facilidad de la penitencia. Sermon predicado en Sabat Tesubah. Londres, 5498. [1738]. 4°.

A²—F² = (1) 25 S. S.
[„Dedicado Al singular Merito delos . . . SSres Parnassim, y Gabaim, passados, y Presentes, y delos . . . SSres Parnassim dela Santa Hebrá de G. Hassadim . . .”].

- Passados: Ab. de Moseh Franco; Abraham de Joseph Capadoce; Daniel Mendes Seixas, Gabay.
Presentes: Jahacob Alvares Pereira, Presidente; Jahacob de Moseh Mendes da Costa; Benjamin Mendes Pacheco; Jahacob Ysrael Suaso; Abraham da Fonseca, Gabay.
Los SSres. Parnassim de la Santa Hebrá de G. Hassadim.
Passados: Benjamin Mendes da Costa; Moseh Henriques Juliao.
Presentes: Abraham Fernandes Valencin; Ishac Gomes Ergas. Hebr. Lobgedicht von Jacob b. Simcha Jehuda Saravall].
90. **Nunes Torres**, David. Collecçam de Actos Termos e Condiçoems, com que foy tomado David Nunes Torres por Rab: e Haham no K. K. de Beth Jahacob na Haya, e o que a cerca dissa se offreeu e passou; para servir de Apologia e deffença de seu comportamento e proceder. nas questoes que se moveram contra elle em ditto Kahal. o. O. u. J. (5473). [1713]. 4°.
- A⁴—E⁴; F² = 43 S. S.
[Siehe M. Henriquez Pimentel, Geschiedkundige Aanteekeningen betreffende de Portugeesche Israelieten in Den Haag en hunne Synagogen aldaar. 's Gravenhage, 1876, S. 19—20].
91. **Olmo**, Joseph del. Relacion historica de Auto general de Fé, que se celebrou en Madrid Este Año de 1680 . . . Refierense con curiosa puntualidad totas las circunstancias de tan glorioso Triunfo de la Fé, con el Catalogo de los Señores que se hizieron Familiares y el Sumario de las Sentencias de los Reos. Madrid, Roque Rico de Miranda, 1680. 4°.
- A⁴—Z⁴; Aa⁴—Pp⁴; Qq² = (29) 308 S. S.
92. **Palma**, Ricardo. Anales de la Inquisicion de Lima. Lima, tipografia de Aurelio Alfaro, 1863. 8°.
- XV, 104, VIII S. S.
93. **Paz**, Francisco da. Compendio dos principios da grammatica hebraica. Lisboa, na regia officina typografica, 1773. 8°.
- A⁴—T⁴; V³ = 158 S. S.
94. **Penso**, Joseph. La Rosa Panegirico Sacro En Encomio de la Divina Ley de Mosseh. Haviendolo elegido por Novio de Ley en Liorne. Hecho en la Insigne Academia de los Stibundos, y Dedicado al Merito, y Zelo del Señor

Mosseh Curiel, Agente de la Corona de Portugal en Amsterdam. Amsterdam, En Casa de [Yahacob de Cordova, Año 1683. 4°.

A⁴—D⁴; E² = 35 S. S.

[Mit „Dedicatoria al Señor Mosseh Curiel“.

Kaysrl. Bibl. S. 86 zählt 38 S. S. und erwähnt nur einen Teil des Titels].

- 95. **(Pereyra, Jahakob).** Livro que contem As condições com que os Senhores do Mahamad do K. K. de T. T. de Amsterdam, se emcaregaraõ de treze obrigações dos Senhores Estados importantes florins 40000, que eu J a h a k o b P e r e y r a fis kodes para servirem reditos Para as Jesiboth que institui em Jerusalaim è Hebron intitulas Beth Jahacob, è emeth le Jahacob [Amsterdam, o. J.] 4°.

A⁴—F³; G³ = 54 S. S.

[Siehe Mendes dos Remedios S. 145].

- 96. **Pereyra de Paiva, Moseh.** Relacion de las noticias de los Judios de Cochín. [Amsterdam, o. J.]. 4°.

8 S. S.

[Kaysrl. Bibl. S. 88 erwähnt nur Manuscript von dieser Spanischen Uebersetzung].

- 97. **Pina, Jacob de.** Canção funebre na Lamentavel falta do Haham Saul Levi Mortera. (Amsterdam, 1660). 8°.

8 S. S.

[Siehe Mendes dos Remedios S. 113].

- 98. **Pinto, Mosseh de Aharon de.** Oraçãõ proferida no dia que se celebraraõ as Nupcias do Sr. seu Irmaõ Dⁿ Josseph de Pinto, com a Sr^a sua Prima Dª Rachel de Mosseh de Pinto, Que foy em Haya à 16 de Março de A^o 1752. o. O. u. J. 4°.

A⁴; B² = 14 S. S.

[Siehe Mendes dos Remedios S. 118].

- 99. **Piza, Jeudah.** Sermaõ moral Composto, e pregado, por Neste K. K. de T. T. em Sabath Quy Tessé. Em 9 Elul, Anno 5515. Amsterdam, Impresso a custa do author, David de Rephael Meldola, 5515. [1755]. 4°.

A⁴—B⁴; C² = 20 S. S.

[Mit „Aprovaçãõ Do H. H. . . . R. Ishac Haim Abendana de Britto“,

datiert: Amsterdam, 13 Elul Anno 5515 und „Dedicatoria Aos Senhores do Mahamad deste K. K. de T. T.“: Jahacob de Chaves, Prezidente; Jeudah de Jahacob de Prado; Joseph Suasso de Lima; Ishac de Moseh de Crasto; Ishac de Joseph de Meza; Selomoh Curiel und Jahacob de Joseph Teixeira de Mattos, Gabay. Datiert: Amsterdam, 15 Elul 5515. Siehe Mendes dos Remedios S. 119].

- 100. — — Projecto. De hum Humás con Aftharoth, que intenta imprimir R. J e u d a h P i z a; intitulado Sepher Esrath Asopher. 4°. - 2 Bl. Hebr.-Portug.

[Prospekt. Das Werk ist 5527 in Amsterdam in zwei Ausgaben: punktuirt und unpunktuirt, erschienen. Siehe Steinschneider C. B. Nr. 5762].

- 101. — — Manifesto Que fas 4 S. S. 8°.

[Prospekt für die Herausgabe eines Machsor sefard. Ritus mit portug. Uebersetzung, der niemals erschienen ist].

- 102. **Piza, Mosseh de Jeudah, Meza, Dd. de Abm. e Bassan Jos. de Jb.** Manifesto que fazem 1 Bl. Plano. 8°.

[Prospekt für die Herausgabe von „Sir Emunim“, erschienen Amsterdam 5553. Siehe Zedner, Cat. Br. Museum S. 639].

- 103. **Piza, Mosseh de Jeudah.** Manifesto que faz 4 S. S. 8°.

[Prospekte für 1e: Portug. Uebersetzung von Raschi's Pentateuchkommentar; 2e: Portug. Uebersetzung der Hebr. Synonieme. Beide Werke sind niemals erschienen].

- 104. **Rodriguez, Daniel Cohen.** Sermam moral pregado neste K. K. de T. T. Em Sabat Ree em 27. Menachem Anno 5480. Em Amsterdam. Imprimido a custa do Author. Em casa de Selomoh Proops, 5480. [1720.] 4°.

A²—G² = 27 S. S.

[Mit „Aprobacion Del Senhor H. H. M. V. Ailyon“, datiert Amsterdam a 16. de Elul Año 5480, und „Dedicatoria A^o. . . . S.^o David de Iosseph de Pinto“, datiert 20 Elul 5480. Siehe R. E. J. XXII, S. 122 und Mendes dos Remedios S. 119].

- 105. **Saruco, Jahacob de Selomoh Hisquiau.** Sermao Gratulatorio, pregado na inclita Jesibah, de Neve Sedek. Em Sabath Balak, 14 Tamuz Anno 5517. Amsterdam, Em Caza de Jan Janson. [5517—1757]. 8°.

A⁴—D⁴ = 28 (4) S. S.

[Mit „Aprovaçãõ Do Senhor Haham, R. Ishac Haim Abendana de Britto“, datiert Amsterdam em dia de Ros-Hodes Ab, Anno 5517. Am Schluss: „Encomio“: Portug. Lobgedicht von F. M.; מושה שיר Hebr. Lob-

gedicht von Moses B. Juda Piza und Hebr. Lobgedicht von Isaïc b. Elia Chizkijahu à Cohen Belinfante. Siehe Mendes dos Remedios S. 123].

106. **Saruco**, Selomoh. Celebracion de Alegria que hizieron los Judios Portugueses al cumplimiento de los dieziochos Años de su Alteza . . . Principe. Em dia de Sabath, siendo 27 de Adar del Año 5526. En la Haya. Compuesto por . . . Amsterdam, En casa de Josseph, Jahacob y Abraham de Selomoh Proops. [5526—1766] 8°. — Hebr.-Span.

A²; B³ = 11 Bll.

107. **Silva Mendes**, Jahacob da. Manifesto Publica . . . [Prospekt für die Herausgabe Machsor Sefard. Ritus. Erschienen Amsterdam, Gerard Johan Janson, bei Israel Mondovy, 5531. [1771]. 5 T. 8°].

3 S. S. 4°. Hebr.-Portug.

108. **Silveyra**, Diego Gomez. Bejamen que dio . . . siendo Presidente de la Academia de Amberes a 3 de Abril 1682. 16 S. S. 8°.

[Siehe Catalogue de Castro Nr. 795].

109. **Sola**, Ishac de. Sermon que muestra el segundo punto don de que deve ser adornado el Predicador . . . Amsterdam, En Casa de Mosseh Diaz, 5479. [1719]. 4°.

A²—B²; C⁴ = 19 S. S.

[Mit „Aprobacion“ von Selomoh Aylion, datiert Amsterdam 13 Yloel 5479; „Dedicatoria al . . . Señor David de Pinto“].

110. — — Sermon que publica la excellencia de la Tesuba, Fundado en su misma palabra. Onde se muestra, la primera regla, que deve observar el Predicador. Amsterdam, M. Diaz, 5478. [1718]. 4°.

A⁴; B²—D² = 19 S. S.

[Mit „Aprobacion del . . . Señor Haham Selomoh de Jaacob Aylion“, datiert Amsterdam 8 do Elul 5478; „Dedicatoria A los . . . Señores Administradores y Tesorero, de la Santa Yesiba de Maasim Tobim: Selomoh de Moseh Abaz, Presidente; Elia de Binyamin Aboaf; Yshac da Costa Atlas; Selomoh de Moseh Pacheco; Yoseph Señor Coronel; Moseh da Costa Gomez, Abraham de David Gabay Henriques. Tesorero“].

111. — — Sermon que muestra el tercero punto de que deve ser colmado el Predicador, Fundado en el desegano del

Mundo. Amsterdam, primero de Ylul 5480. [1720]. 4°.

A⁴; B²—C²; D¹ = 18 S. S.

[Mit „Aprobacion“ von Selomoh Aylion, datiert Amsterdam 11 de Menahem 5480; „Dedicatoria al . . . Señor David Pereira Brandao“].

112. **Solas**, R. Ishack de. Sermon funeral, predicado a las obsequias del Sabio, y virtuozo mancebo R. Aaron Abaz. Por orden de los SSres del Mahamad en el K. K. T. T. de la Ciudad de Amsterdam. Revisto por el Docto R^{do} S. H. A. B. D. R. Selomoh d'Oliveyra. Amsterdam, Imanuel Athias, 5467. [1707]. 4°.

A⁴—B² = 12 S. S.

[Mit „Dedicatoria“ an Imanuel Athias, datiert Amsterdam 25 Kislev 5467].

113. **Sollas**, Semuel Mendes de. Sermam composto, e Prégado por . . . Em este K. K. de T. T. Em Sabath Emor a 20. de Hyár. A°. 5484. Amsterdam, Em caza de Yshak de Cordova, à 28 Elul, 5484. [1724]. 4°.

B²—E²; F = (4) 22 S. S.

[Mit „Aprobacion del . . . Haham . . . R. Selomoh de Jahacob Aylion“, datiert Amsterdam a 17 de Menahem Anno 5484; „Dedicatoria Aos Senhores do Mahamad“: Himanuel de Iahacob Curiel, Presidente; Yosseph de Pinto; Yosseph da Vejga; Ishac Franco Mendes; Iahacob de Abraham Nunes Henriques; Mosseh de Pinedo; Ishac de Selomoh Abarbanel Souza, Gabay. Siehe Mendes dos Remedios S. 133].

114. — — Sermam prégado em este K. K. de T. T. em Sabath Balak a 17. de Tamus A°. 5484. Amsterdam, em caza de Yshak de Cordova, a 12 de Tisri, A. 5485. [1724]. 4°.

B²—E² = 20 S. S.

[Mit „Dedicatoria A Os Srs Parnasim, e Thezoureyro de Eshaim“: Moseh de Abraham Pereyra, Thezoureyro; Aaron Bueno de Mesquita; Jahacob Curiel de Prado; Jahacob de Moseh de Pinedo. Datiert Amsterdam 12 de Elul de 5485.

Siehe Mendes dos Remedios S. 133].

115. — — Sermam prégado em este K. K. de T. T. em Sabath Nisabim. Amsterdam, Em Caza de Mosseh Dias, a 15 de Hesvan Anno 5485. [1724]. 4°.

A⁴; B²—E²; F = 26 S. S.

[Mit „Dedicatoria Aos Ynsignes Doctores em Medecina . . . R. Joseph Pereyra da Costa, e R. Selomoh de Jahacob de Meza“, datiert Amsterd. 9 de Hesvan. 5485].

116. — — Sermam moral, em aççam de Graças pregado na Sta. Esnoga [Sabbath Quidossim por haver D. trazido em pax a Senhora sua May, e Hirmaons]. Amsterdam, em Caza de Moseh Dias, 5478. [1718]. 4°.

A²—G² = (8) 27 S. S.

[Mit „Aprobacion del.... Haham.... Selomoh de Jahacob Aylion“, datiert Amst. 37 del Homer Ano 5478; Elogio do.... R. David Israel Athias; Elogio del Señor Abraam Gomes Silveyra; Soneto von Jacob Gomez da Silva; Hebr. Lobgedicht von Jacob b. Aron Sasportas; Soneto von Jaacob Mendes de Solas, Bruder des Predigers; Decima Jocoza von Jeoseph Mendes de Solas, Bruder des Predigers, und „Dedicatoria ao Sr. Jaacob Telles da Costa“].

117. — — Triunfo da Uniaõ. Contra o pernicioso vicio da discordia, ou Sermaõ, que em quarta feira 17: de Menahem Anno 5510: pregou o H. H. Rab do K. K. Mikvé Israel, e K. K. Neve Salom. Na Ilha de Curaçao. Amsterdam, Gerred en Joannes de Broen, [5510—1750]. 4°.

A⁴—C⁴ = 23 S. S.

[Mit Widmung an „Principe de Orange e de Nassau Stadhouder“ datiert Curaçao Janeiro 1 A°. 1751].

118. **Tama**, Mordechai. Sermon Moral, Y Gratulatorio, que predicó en este K. K. de Talmud Tora, em Miercoles 3 Yiar, Año 5529. Corregido, y emmendado de los errores Thyograficos, por R. Ishac de Eliau Hisquiau Acohen Belinfante. Amsterdam, Gerhard Johan Janson, en caza de Israel Mondovy. A°. 5531. [1771]. 4°.

A⁴—B⁴ = (4) 16 S. S.

[Mit „Dedicatoria a los.... Señores, El Sr. David Hisquiau Henriques, El Sr. Jahacob Sasportas Y mas Señores que me instaláron por Estudiante en el Colegio de עץ חיים“ datiert Amsterdam, 4 Sivan 5531.

Bei Kayserl. Bibl. S. 105 unvollständig beschrieben].

119. **Souza Britto**, Ishac de — Manifesto que publica — 2 Bll. 4°.

[Prospekt für die Herausgabe eines tägl. Gebetbuchs Sefard. Ritus mit Spanischer Uebersetzung. Erschienen Amsterdam, Proops, 1772, 8°. Siehe Kayserl. Bibl. S. 105].

120. **Templo**, Selomoh Yehudah Leaõ. Serman moral, discussivo. Entre a Theorica e Practica Da Sagrada Ley.

[Em Sabat ultimo de Tamuz]. Amsterdam, em Casa de Mosseh Diaz, 5454. [1694].

A⁴—D⁴; E⁵ = (4) 41 S. S.

[Siehe Kayserl. Bibl. S. 58a und Mendes dos Remedios S. 137]

121. **Vega**, Don Joseph de la. Discurso academico.... Hecho en la Insigne Academia de los Stibundos, Dedicado al Merito, y Curiosidad, Del Señor Gabriel Arias. Amberes, 1683. 4°.

A⁴—B⁴; C² = 20 S. S.

[Mit „Dedicatoria al Señor Gabriel Arias“, datiert Amberes, Agosto 10 de 1683. Siehe R. E. J. XXII, S. 122].

122. **Vega**, Abm Alvares, e **Athias**, Abraham. — Manifesto Que publicaraõ — 2 Bll. 4°.

[Prospekt für eine Pentateuch-Ausgabe mit grossen Buchstaben und Spanischen Randbemerkungen in Hebr. Charakteren.

Die geplante Ausgabe ist niemals erschienen].

123. **Vieyra**. Antonio. Relação exactissima.... do procedimento das Inquiziçoës de Portugal. Presentada ao Papa Ignocencio XI. Veneza, na officina de Joao Moretin, 1750. 8°.

XVIII, 155 S. S.

[Neudruck des ersten Teils der „Noticias Reconditas“, Kayserl. Bibl. S. 77].

Anonym.

124. **Anuncios** que en año nuevo da un Cavallero muy viejo. o. O. 1765. — Plano, in zwei Kolommen.

[Span. Neujahrswunsch mit holl. Uebersetzung aufs Jahr 1765. Mit gestochenen Bildnisse eines alten Mannes].

125. **Dignissimo** Señor. Despues de rogar a Dios, esta halle a VMD. con perfecta salud.... Servira la presente para remostrar.... la grande aflicion en que se halla nuestros hermanos en el santo lugar de טבריה — Einblattdruck.

[Spanischer Aufruf von den Pekidim zu Tiberias wegen Erdbebung in Palästina. Datiert Constantinopola el mez de Adar 5525 [1765]].

126. **Louvor** A hum Sugeyto Sabio e Estudiozo, que largando as delicias mundanos, se aplica o a Estudo das Sciençias. (Amst.) 5451. [1691]. Plano. 4°.

[Holl.-Hebr.-Spanisch; je 5 vierzeilige Versen].

127. **Manifiesto** o Relacion, de lo que ha passado en el Examen del Libro intitulado Bet Codes A Codassim, y Oz Le-elohim, Compuesto por el H. H. R. Nehemya Hiya Jayon. Y de los procedimientos del H. Sebi Asquenazi y Moseh Jagez, y de otros Hahamim de diferentes Partes Publicalo El Bet din de este Caal Cados de Amsterdam 4°.

A⁴; B² = 12 S. S.

[Spanische Uebersetzung der Streitschrift קשט אמרי אמת Siehe Steinschn. C. B. N°. 6656^a].

128. **No jures** à nombre de A. tu Dio en vano: que no libra A. al que jura à su nombre en vano. [Amsterdam] o. J. fo. — Einblattdruck.

[Mahnruf gegen fälschlich schwören].

129. **Publicação** e provizional Reglemento, de Sua Alteza o senhor Principe de Orange e Nassau consernente a Nação Judaica Portugueza em Curaçãõ. Haya, em Caza de Jacob Scheltus 1750. 4°.

11 S. S. Holl.-Portug.

[Siehe Mendes de Solla „Triunfo da Uniaõ”, oben Nr. 117 und D. R. Montezinos „Een feestviering op hoog bevel” in Israël. Nieuwsbode XVI nr. 48 = 17 Mei 1889].

REGLEMENTE, VERORDNUNGEN, u. s. w.

130. **Ascamoto** do K. K. de T. T. Que contem as Prohibições de comprar carne fora da Carneseria do Naçãõ Publicadas Em 27: Hesvan e em 10 Kisleu Anno 5521. Amsterdam, 5521. [1761]. 4°.

11 S. S.

[S. 9: Tarrife ou Reglamente pello qual se haversã de regular os Veedores, para vender a Carne na Carneseria da Naçãõ].

131. **Ordenes** de la Amigable Sociedad para assistir a sus enfermos, Fundada en Londres el Anno 5494. Londres, 5525. [1765]. 8°.

15 S. S.

132. **Eschamot** da Santa Hebra, de A b o d a t h A K o d e s. Instituida em Amsterdam em 12 de Menachem do Anno 5465. Amsterdam, Em Casa de Ishac Jeuda Leaõ Templo, 5489. [1729]. 8°.

(9) 23 S. S.

[Mit „Prologo”].

133. **Redreço** e Reglamente das Escamoth da Irmandade de „A b o d a t A c o d e s”. Amsterdam, 5508. [1748.] 8°.

28 S. S.

[Mit „Prologo” und Schreiben von den „Administradores e Thezoureiro de Gemiluth Hassadim” an die „Senhores do Mohamad do K. K. de T. T.” datiert Amsterdam 21. Hesvan 5508. Ohne Titel].

134. **Reglamentos** da Sta Irmandade de Caregar os Difuntos, intitulada A b o d a t A k o d e s, estabelecida na Ilha de Curaçãõ Anno 5544. o. O. u. J. (1783). 8°.

24 S. S.

135. **Pauta** dos Irmaos e Irmãs da Sancta Hebrã y Jesiba de A b y—Y e t o m i m, para sustentar orphaos y agzallar forasteiros. Anno 5513. Sendo Thezoureiro Ishac de Mos. Israel Suasso. Amsterdam, David de Rephael Meldola. 4°.

16 S. S.

136. **Regulaçoens** para o bom governo Da Sociedade de B e t h—H o l i m. E Resume dos Gastos, Rendimentos e presente Estado da Sociedade desde seu Estabelecimento the primeiro de Elul 5509. Londres, 1749. 4°.

B⁴—C³; D³ = (2) 22 S. S.

137. **Regulaçoens** para o bom governo da Sociedade de B e t h—H o l i m. E Resume dos Gastos, Rendimentos, e presente Estado da Sociedade, com hum summario da assistencia que nelle se tem feito, a os Povres Doentes, desde Primeiro Elul 5527, the Primeiro Elul 5528. Londres, 1769. 8°.

32 S. S.

138. **Regulamento** para os SSres Cargadores do K. K. de T. T. Amsterdam, 5574. [1814]. 8°. 8 S. S.
139. (**Ascamoth** da Santa Companhia de Dotar Orphans e Donzelas . . .). (Amsterdam, 5375). [1615]. 4°. A⁴—D⁴; E³ = 19 Bll.
[In seinem „Bibliographie en Historie“ (S. 49 note 2) wagte Seeligmann nicht zu entscheiden, ob dieses Reglement in 1615 gedruckt ist. Der Liebenswürdigkeit des Herrn S. Jessurun, Sekretärs dieses noch immer bestehenden Vereins, verdanke ich es nachweisen zu können, dass dieses Reglement zweifelsohne aus diesem Jahre stammt. Ich fand nämlich im „Livro Grande 1615—1635“ der „Santa Companhia“ etc. fol. 3a unter 4 März 1616: „Ganho e perda deve ao thezoureiro Mardochoy Franco por ainprensao das Schamots (sic!) que levy em qta ao thez° passado 5.12“. Und im „Manual 1615—1635“ unter demselben Datum (S. 2): „ganho e perda deve ao thezoureiro Mardochoy Franco § 5.12.o p. tantos que o thezoureiro passado lhe da indebito pela ynprensam e papel de 460 Volumes que se fizeraõ das Schamots (sic!) § 5.12“. Aus dieser letzten Notiz ergibt sich, dass die Auflage aus 460 Exemplaren hat bestanden, wovon das Ex. der Livraria — D. Montezinos das einzig bekannte ist].
140. — — Amsterdam, Selomoh Mendes Continho, 5486. [1726]. 4°. — 15 Bll.
141. — — Amsterdam, 5516. [1756]. 4°. — 20 S. S.
[Mit Beilagen: a: Copia de resolução tomada pellos SSres Thezoueiros e Administradores . . . para fazer algumas reformas e redressos nos Artigos das Escamot do A° 5516. Amsterdam, 5572. [1812]. 4 S. S. b: id. das Escamoth do A°. 5516, e na Supleção do Anno 5572. Amsterdam, 5585. [1825]. 4 S. S.]
142. **Livro das Ordenanças** ou Escamothe do . . . Irmandade . . . E ben Y e c a r a Inovada em Amsterdam em 20 Elul do anno 5493. Amsterdam, Selomoh Mendez Coutinho, 5493. [1733]. 23 S. S. 12°.
143. **Novo Regulamento** Para à Irmandade de T. T. e E s H a i m . . . Publicado em 23 de Yiar 5488. Amsterdam, Na Officina de Ishac Jeuda Leao Templo. (5488). [1728]. 4°. A²—O² = 53 S. S.

144. **Escamot** da Irmandade de H e s e t V e h e m e t para lavar Difuntos. Amsterdam, Em Caza de Ishac Jeuda Leao Templo (5465). [1705]. 25 S. S. 12°. [Siehe R. E. J. XXII, S. 120].
145. — — Amsterdam, em Caza de Selomoh Mendez Coutinho em 12 Kisleu 5482. [1721]. 12°. A⁸; B⁴ = (23) S. S. [Siehe R. E. J. ibid.].
146. **Ascamothe** da Sta Irmandade H e s e d v e E m e t h Establecida no K. K. de T. T. no A°. 5465 para lavar Difuntos. Amsterdam, 5508. [1748]. 12°. A¹²—C¹²; D⁶—E⁶; F³ = 101 S. S. [Mit Listen von verstorbenen und aktiven Mitgliedern, mehreren Beschlüssen vom Vorstand der Portug. Gemeinde, u.s.w.].
147. **Escamoth** e ordenanças novamente regladas, para o bom governo da . . . Jesiba de H o n e n D a l i m e R e s i t h H o c h m a, instituida nesta cidade de Amsterdam. Amsterdam, 5501. [1741]. 15 S. S. 8°.
148. **Escamoth** da Santa Irmandade M a h a s i m T o b i m (instituida 5467) e S i d k a t N a s s i m (instituida 5494). Unidas e Renovadas em 4 de Nissan Anno 5518. Amsterdam, David de Rephael Meldola (5518). [1758]. 14 S. S. 8°.
149. **Escamoth**, reglamentos, e ordenanças para o governo da S. Irmandade M a z o n A b a n o t, novamente instituida nesta cidade de Amsterdam, no Anno 5494, para amparo de Orphans desvalidas. Amsterdam, Belinfante e Comp. 5569. [1809]. (7) 24 S. S. 4°. [Mit „Requesta presentada aos . . . Parnassim . . . deste . . . Kahal Kados de T. T.“ vom 6 de Sebat 5494; „Manifesto aos devotos e muy charitativos Senhores“. Siehe R. E. J. XXII, S. 119].
150. **Livro des Ordenanças** ou Escamoth da . . . Irmandade Intitulada בישמרה הבית. Renovada em Amsterdam 19 Menahem 5568. Amsterdam (5568). [1808]. 14 S. S. 8°.

151. **Escamoth** reglamentos, e ordenanças para o bom governo da Santa Irmandade משענת זקנים Mishenet Zequenim id est: Bordao dos Velhos novamente Instituida nesta Cidade de Amsterdam, para amparo de Velhos, e Velhas, desvalidos. (Amsterdam) 5510. [1750]. 4°.
A⁴—B⁴ = (5) 10 S. S.
152. **Reformaçãõ das Escamoth** Mishenet Zequenim, Instituida nesta cidade de Amsterdam, em 19 Tebeth 5510 Amsterdam, 5513. [1753]. 4°.
A⁴—D⁴ = 32 S. S.
[Mit „Requesta a os Senhores Parnassim deste K. K. de Talmud Torah”, datiert Amst. 21 Adar Risson 5513, von Selomoh Henriques Ferreira, Thezoureiro; „Rezoluçãõ do Conselho de Mishenet Zequenim Datta 10 Tamuz 5512”; „Raporte dos Senhores Cometidos”. Am Schluss: „Aprovaçãõ dos Senhores do Mahamad”, datiert Amst. 21 Adar Risson 5513].
153. **Pauta** dos Senhores Irmaõs de Mishenet Zequenim. Anno 5517. Sendo Thezoureiro Aharon de David de Pinto. Amsterdam, David de Rephael Meldola, 5517. [1757]. 8 S. S. 4°.
154. **Id.** Das Senhoras Irmans. 5517. [1757]. 8 S. S.
[Siehe R. E. J. XXII, S. 122].
155. **Id.** Anno 5532. Sendo Thezoureyro Elisah de David Pereyra. Amsterdam, David de Rephael Meldola, 5532. [1772]. Plano, f^o.
156. **Reformaçãõ das Escamoth** da Santa Irmandade de צדקה נשים, Justedade de Mulheres Amsterdam, em Caza de Jan Janson, (5517). [1757]. 15 S. S. 8°.
157. **Proposta** feita em Commitee que se juntou em consequencia da Resoluçãõ dos Sres Velhos de 30 de Tisry 5508 e Methode Submetido a o Examen de dittos Sres para estabelecer Hum Hospital ou Enfermaria para os Doentes Necessitados. (Londres, 5508). [1748]. 4°.
A⁴—C⁴; D¹ = (1) 26 S. S.

158. **Publicasaõ** Tocante o Pagamento da Imposta do Negocio alheo, Publicada na Congrega, em II. de Adar 5496. (Amst. 5496). [1736]. 4 S. S. 4°.
159. **Copia da Publicaçãõ** Feita no K. K. de T. T. tocante os negocios illicitos. Em 21 Tebet Anno 5547. (Amst. 5547). [1787]. 4 S. S. 4°.
160. **Reglamento da Imposta** sobre o negocio em 10 Menahem 5524. (Amst. 5524). [1764]. 13 S. S. 4°.

REGISTER

Nr.		Nr.
	Abarbanel Souza, Ishac de Sel.	113
	Abaz, Aaron	112
	—, Selomoh de Moseh	110
	Abendana de Britto, Hisquian Abr.	86
	Abendana de Britto, Ishac Haim	99, 105
	Aboab, Eliau	61
	—, Yshack de Mat. 1, 2, 3 de David.	3
	Aboab Osorio, Abr.	31
	Aboaf, Eliau de Binyamin	110
	Abuab, Ishac	78
	Abulafia, Haim	36
	Ackerman, H.	21
	Acosta, Ishac de	4
	Aguilar, Mosseh de	28
	Ailion, Selomoh	5, 77
	Alberts, R. C.	10
	Alfaro, Aurelio	92
	Alfonso XI.	6
	Alvares, Ester	80
	Ancona, Dr. Jac. d'.	12, 34
	Arias, Gabriel.	121
	Asquenazi, Sebi.	127
	Asso y de Rio, Ignacio Jordan de	6
	Athias, Abr.	122
	—, David Israel	116
	—, Imanuel	112
	Athias, Siehe: Costa Athias.	
	Atias, Joseph	61
	Atias, Yon Tob de Levi 45, 69	
	Avila Galego, Dr. Daniel de	7
	Ayl(l)on, Selomoh 104, 109—111	113, 116
	Azevedo, Daniel Cohen d'	8
	—, David Cohen d'	86
	Azevedo, Moseh Cohen d' 9, 79	
	Bacallar y Sanna, Vicente	10
	Baron, Johan Zacharias	82
	Barzilay, Jahacob Jessurun	12
	Bassan, Abr. Jechisq	75
	—, Jac. de Abr.	11
	—, Jos. de Jb	102
	Batseba, Abr. Matitja	7
	—, Joseph Matitja	7
	Belinfante	8
	—, e Comp.	149
	Belinfante, Ishac de Eliau Acohen 12, 42, 81, 105, 118	
	Belisario, Ishac Mendes . 13, 14	
	Bensusan, Samuel de M. Levy.	84
	Bibas, Siehe: Bueno Bibas	
	Bragadin,	87
	Brandon, Joseph de Gab-Israel	84
	Britto, Siehe: Abendana de Britto	
	Broen, Gerred en Joannes . 117	
	Bueno Bibas, Joseph	61
	Bueno de Mesquita, Aaron 114	
	Calleoni, Antonio	64
	Canalejas	83
	Capadoce, Abr. de Joseph	89
	—, Joseph de Ishac	9
	Castello, Jahacob	55
	Castro, D. Henriques de 6, 43, 44, 82, 108.	
	Castro Tartaz, David de	71
	Catella, Benjamin Spinoza	86
	Chaves, Aharon de	30
	—, Aharon de Mosseh de	12
	—, Jahacob	99
	Chumazero, Abr. Mendez	31

	Nr.	Nr.
Chumazero, Jacob Mendez	31	
Cordova, Yahacob de,	94	
—, Yshack de, 18, 21, 49, 51, 60, 67, 113—114.		
Coronel, Jahacob	13	
—, Yoseph Señor.	110	
Costa, Leona da	41	
Costa Athias, Yshac da	110	
Costa Gomez, Moseh da	110	
Coutinho, Moseh Mendez	48	
—, Selomoh Mendes, 140, 142, 145.		
Crasto, Ishac de Moseh	99	
Crasto Tartaz, David	46	
Curiel, Himanuel de Iahacob	113	
—, Ishac.	80	
—, Mosseh	94	
—, Selomoh	99	
Del Valle, Ishac.	13	
Diaz, Mosseh 78, 109—110, 115—116, 120.		
Ergas, Ishac Gomes	89	
Fernandes, David	4, 53	
Ferreira, Siehe: Henriques Ferreira		
Fidanque, David de Abr.	85	
Fonseca, Abr. da	89	
—, Jac Lopez da	34	
—, Siehe: Aboab da Fonseca.		
Franco, Abr. de Moseh	89	
—, Mardochoy	139	
—, Moseh	88	
—, Yshac	58	
Franco Mendes, David. . 34, 35		
—, Ishac	113	
Gabay, Israel	40	
Gabay Henriques, Abr. de		
Gabay Henriques, David	110	
Galego. Siehe: Avila Galego.		
Gavilaõ, M. G.	36, 37	
Gilbert, Guillermo	9	
Gomes Silveyra, Abr.	116	
Gomez. Siehe: Costa Gomez.		
Gomez da Silva, Jacob	116	
Groenevelt, W.	21	
Guerman, David	11	
—, Moseh	39	
Guilhermo V	33	
Halevi, Juda	39	
Hamuy, Abr.	40	
Henriques, David Hisq.	118	
—, Siehe: Gabay Henriques.		
Henriques de Castro, Isaac	29	
—, Moseh de David.	29	
—, Siehe: Castro.		
Henriques Ferreira, Selomoh. 152		
Hoffeling, C.	55	
Ibarra, Joachin	6	
Ignocencio XI	123	
Jagez, Moseh	127	
Janson, Gerhard Johan 14, 33, 37, 42, 81, 107, 118.		
—, Jan.	16, 75, 105, 156	
Jayon, Nehemya Hiya.	127	
Jessurun, Rehuel.	30	
—, S.	139	
Jorge III	84	
Juliao, Moseh Henriques	89	
Justins, E.	84	
Laguna, Daniel	4	
Lara, David Cohen de	82	
Leaõ, Manuel de	41	
Leaõ Templo, Ishac Jehudah 19, 26, 54, 73.		

	Nr.		Nr.
Levi	42	Mendez Chumazero. Siehe	
—, Mordechai de Ishac	54	Chumazero.	
Levy, Uri de Aharon A . . .	42	Mendez Cotinho. Siehe:	
Lindo, Moseh de Eliau . . .	84	Cotinho.	
Lopes, Ishac	77	Mercado, Selomoh de . . .	55
Lopes Dias, Moseh	88	Mesquita, Moseh Gomes de	13
Lopes de Liz, Francisco . . .	10	—, Siehe: Bueno de Mes-	
Lopes Suasso, Francisco . . .	41	quita.	
Lopez da Fonseca: Siehe		Meza, David de Abr. de. 85,	102
Fonseca.		—, David de Ab. Haim	
Lousada, Moseh de Is. Baruh	84	de Jb. de	86
Louzada, Ishac Baruch . . .	78	Meza, Ishac de Josseph de	12, 99
Louzado, David Baruch . . .	78	—, Selomoh de	86
—, Imanuel de Jb. Baruh	9	—, Dr. Selomoh de Jb.	115
Luria, Ishac	79	Miranda, Roque Rico de . .	91
Luzzatto, Leon Vita.	80	Mondovy, Israel, 14, 33, 37, 42,	
		81, 107, 118.	
Machado, Abigail	29	Montefiore, Moseh de Joseph	
Maduro, Mosseh Levy	42	Eliau	84
—, Selomoh Levy	75, 81	Montezinos, D. R.	123, 139
Maimonides, Moses	82	Moretin, Joao.	123
Manuel y Rodriguez, Miguel		Mortera, Saul Levi	97
de	6	Morou, Isaac Henriques . . .	79
Matute i Luquin, Gaspar	83		
Meldola, David de Repl. 34, 75,		Netto, Ishac	13
86, 99, 135, 148, 153, 155		Nieto, Dr. David. 31, 61, 63, 88	
Meldola, Raphael	84	—, Ishac	88, 89
Menasseh Ben Israel.	59, 65	Nodnarb, Aaron.	57
Mendes, Abr.	31	Nunes, Semayah	9
—, Aharon.	56	Nunes Henriques, Iahacob	
Mendes Belisario, Siehe: Beli-		de Ab.	113
sario.			
Mendes da Costa, Aron de		Oliveyra, Selomoh d'	112
Rephl.	86	Olmo, Joseph del	91
Mendes da Costa, Benjamin	89	Osorio, Siehe: Aboab Osorio.	
—, Jacob de Ab.	88		
—, Jahacob de Moseh	89	Pacheco, Benjamin Mendes	89
—, Joseph de David	86	—, Selomoh de Moseh	110
Mendes dos Remedios, J. 3, 12,		Palma, Ricardo	92
32—33, 41, 77, 86, 95, 97,		Pardo, David.	70
98—99, 104—105, 113—114,		Paz, Francisco de.	93
120.		Peña, Abr. de la	4

	Nr.		Nr.
Penso, Josseph	94	Rodriguez, Daniel Cohen . . .	104
Pereira, Abraham	82	Rodrigues Sequeira, Joseph	31
—, Jahacob Alvares	89		
Pereira Brandao, David	111	Salem, Selomoh.	27—28, 34
Pereyra, David de Elisa	53	Salom ben Yoseph	70
—, Elisa de David	155	Salzedo, Samuel Lopes.	86
—, Jahakob	95	Samuda, Dr. Ishac de Se-	
—, Moseh de Ab.	114	queira	88
Pereyra da Costa, Dr. Joseph	115	Santaló.	83
Pereyra de Paiva, Moseh . . .	96	Saraval, Jacob b. Simcha	89
Pimentel, M. Henriquez	90	Sarmento, Jacob de Castro	88
Pina, Jacob de	97	Saruco, Jahacob de Sel Hisq.	105
Pinedo, Jahacob de Moseh	114	—, Selomoh	106
—, Mosseh de	113	Sasportas, Jahacob	116, 118
Pinto, Aharon de David de	153	Scheltus, Jacob	129
—, David de	109	Seeligmann, Sigmund	58, 139
—, David de Josseph de	104	Senior, Jahacob de Jehuda	20
—, Ishac de	65	Seixas, Daniel Mendes	89
—, Josseph de	98	Serra, Ishac Gomes	9
—, Mosseh de Aharon de	98	Shabathai Zebi	71
—, Rachel de Mosseh de	98	Shiprut de Gabay, Joseph	34
—, Yosseph de	113	Silva, David de Imanuel da	37
Piza, Jeudah	99, 100—101	—, Siehe: Gomez da Silva.	
—, Mosseh de Jeudah, 102—		Silva Mendes, Jahacob da	107
103, 105.		Silva Rosa, J. S. da 59, 65, 70	
Plummer, Gilbert y	79	Silveyra, Diego Gomez	108
Prado, Jahacob Curiel de	114	—, Siehe: Gomes Silveyra.	
—, Jeudah de	12	Soeyro, Semuel ben Israel 59, 65	
—, Jeudah de Jahacob	99	Sola, Ishac de	109—111
Preto Henriques, Abraham	28	Solas, Ishack de	112
—, Moseh	17, 27	—, Jacob Mendes de	116
Proops, Jos. Jac. y Ab. de		—, Joseph Mendes de	116
Selomoh	106	Solla, Semuel Mendes de	113—
Proops, Selomoh, 15, 22—23, 50,		117, 129.	
62, 66, 77, 104.		Souza. Siehe: Abarbanel	
Proops	119	Souza.	
		Souza Britto, Ishac de.	119
Querido, Abaron Hisquiyah		Spinoza. Siehe: Catella.	
	49, 52	Steinschneider, Moritz 100, 127	
Rodrigues Lopes, Mordechay	9	Suasso, Ishac de Mos	135
Rodrigues, Jacob Yessurun	88	Suaso, Jahacob Ysrael	89
		—, Siehe: Lopes Suasso.	

Nr.	Nr.
Suasso de Lima, Joseph . . . 99	Templo, Selomoh Yehudah
Sylva, Yshac Mendes da . . . 49	Leaõ 120
	Templo. Siehe: Leaõ Templo.
Tabago, David Fernandez . . . 61	Torres, David Nunes . . . 78, 90
Tama, Morderhai 118	Trigg, Joris 74
Tartas, David 3, 38, 47	
Tartaz. Siehe: Castro Tartaz.	Vaes, Abr. 4
—, Semuel Teyxeyra . . . 5, 24	Valencin, Ab. Fermandes . . . 89
Teixeyra de Mattos, Ab. de	Vaz de Oliveyra, David . . . 12
Josseph 12	Vega, Ab. Alvares. 122
Teixeyra de Mattos, Jahacob	—, Josseph de la. 121
de Ishac 86	Vejga, Yosseph da 113
Teixeira de Mattos, Jahacob	Vieyra, Antonio 123
de Joseph 99	
Teles da Costa, Joseph . . . 88	Ximenes, Semuel Hisq. Levy . . . 12
Telles da Costa, Jaacob . . . 116	
Templo, Ishac Jeuda Leaõ, 132,	Zaagman, Gillis Joosten . . . 20
143—144.	Zedner 102

OVER DE RELATIES VAN PRINS WILLEM VAN ORANJE EN DIENS BROEDERS MET DE JODEN

door **D. S. van Zuiden** ('s-Gravenhage)

Allicht zullen er onder de lezers van deze bijdrage zijn, die zich herinneren hier of daar wel eens de groote plaat gezien te hebben, waarop Prins Willem van Oranje, de Vader des Vaderlands, een aantal zilveren en gouden schalen en bokalen, die voor hem zijn uitgestald, verkoopt aan een aantal kooplieden, die Joden voorstellen moeten.

Deze plaat, die als premie is uitgegeven bij het bekende werk van Hofdijk, *Ons Voorgeslacht*, is vervaardigd door Jacquand en in steendruk gebracht door P. W. M. Trap te Leiden. Zij moet voor de zooveelste maal getuigenis afleggen van de liefde, die de Oranjeprins heeft gehad voor deze Nederlandsche gewesten, die gebukt gingen onder een niets ontziend regime van beknotting der godsdienstvrijheid. Ook zonder deze plaat zou geen Nederlander, die eenigszins op de hoogte der Vaderlandsche historie is, getwijfeld hebben aan de edele bedoelingen van den grooten staatsman, die Prins Willem getoond heeft te zijn.

Door het werk van Dr. Carl Dönges te Dillenburg is veel aan het licht gekomen over de financiëele omstandigheden van den Prins van Oranje en diens broeders. Zij waren lang niet schitterend en de eenige manier, ook voor hen om aan geld te komen, was dit te leenen bij Joden, die het bedrijf van bankier uitoefenden, waaraan nog tot in het midden der 18e eeuw de handel in goud, zilver en preciosa gekoppeld was, zooals bijv. in de geschiedenis van het Bankhuis Boas en Rothschild aantoonbaar is.

Het is natuurlijk mogelijk, dat de Prins voor de financiering van de legers, die hij noodig had bij den opstand in de Nederlanden in 1568 en later de hulp van Joden inriep, maar zoo wel het door Dönges te dien opzichte gepubliceerde als de correspondentie, die ik hier achter volgen laat, geven daar-

voor geen bewijs. Het is echter waarschijnlijk, dat bij de bewerking van de correspondentie van den Prins uit latere jaren, waartoe Dr. N. Japikse nog niet gevorderd is, meerdere aanrakingspunten met Joden voor den dag kunnen komen.

De hier volgende zijn echter van een te vroegen datum. In 1563 en 1564 was van een legermacht tegen de Spanjaarden nog geen sprake. Wel echter was Prins Willem in groote financieele moeilijkheden geraakt door zijn huwelijk met Prinses Anna van Saxon, die niet gewend was aan hare uitgaven perken te stellen en welk huwelijk, zooals men weet, ten slotte ook is ontbonden.

Door de vergunning, die H. M. de Koningin mij gaf om in Haar Huisarchief te werken en door de medewerking die de Directeur Dr. N. Japikse, mij daarbij bood, ben ik thans in de gelegenheid een aantal documenten te publiceeren, die een licht werpen op de zaken, die door Prins Willem en enkele van diens broeders met den Jood Wendel uit Deutz (in Keulen mochten geen Joden wonen) en diens zwager Joseph uit Frankfort gedaan werden ¹⁾. De publicatie geschiedt in de spelling van de oorspronkelijke documenten.

I. Kon. Huisarchief, 8c6 II (ook bij Dr. C. Dönges).

Dem woll gebornen Herrn Herrn Johann Graven zu Nassaw Catzenelnbogen Vianden vnnnd Dietz, Herrn zu Breda X meinen Gnedig. Herrn.

Wollgeborner gnediger Herr, E. G. sein mein schuldige vnnnd gehorsame Dinst, Vndertheniger Vleisz zu vor becant. Gnediger Herr, E. G. schreiben Ann mich ausgangen, hab Ich entpfangen vnnnd Zuhalten dsz (dasz) E. G. gnediglich wiessens, ob sie mir das Silber zukommen lassenn solleunn, begeren, Vernommen. Vnnnd gib darauff E. G. Zue Vnderthenigkheit zu erkennen, dsz Ich noch woll leiden, vnnnd vor gutt Ansehen mag, dsz E. G. das Silber zu gelegenheit Vnd dem forderlichsten Anhero gebracht werden, deszhalben

¹⁾ De hier bedoelde briefwisseling is bestemd voor opneming in de nieuwe uitgave der Correspondentie van Prins Willem I, die in bewerking is.

gnedige Vorsehung thun, dann es E. G. khein schaden Prinngen kan wölte sonsten nicht dartzu Rhaten, Vnnnd so Es E. G. geschicken Köndten, das er die woch noch anhero Keme möcht Ich wohl leiden dann die Andere woch Ich Andere d(er) Vorstehenden Meszgeschafft halben Ich nicht woll dartzuthun khann. Vnnnd so es E. G. Vor Rathsam Ansehen, wer mein bedenken solch Silber Also gantz Inn Vaszen Vnzerstossen hieher zuschaffen dann woll ettlich Stückh drunter gefunden werden mögen, die E. G. Ich woll höher zu Pesserem nutz Anpringen Köndnte al so mans Schmeltzte, Auch kann mann woll die Wapen darvon thun, Also dasz es doch Vnvermerckt hingehet.

Solches hab E. G. Ich Vnderthenigst nit verhalten sollenn. Vnd erkenne mich dero zu gehorsamen Vnnnd zu Angenemen Dinsten zu willfaren schuldig Vnnnd gantz geneigt.

den 14t(en) Marty Anno c63,

E. G. SCHULDIGER Vnder thenniger Diener,
JOSEPH JUDT Zum guldinn Schwanen zue
Franckfurt.

Am 19 März 1563 übergab Hendrich Heubel laut beiliegender Aufführung vergoldete Becher und Kannen, Scheur *) und Doppel, scheur im Gewicht von 427 marckh 5 Lott.

II. Wiesbaden, Oranisches Hausarchiv, 571.
14 Aug. 1563.

Mein dienstwillige grus, vermögen alles gueten Ernvester gunstgebietender lieber Junckher Euer I. schreiben des dato an 11 Augusti hab ich off heut dato empfangen verlesen und Inhalts verstanden, hier on not zuerzellen, Und soll daruff E. I. ich dienstlicher meinung nit verhallten, wie ich keinen fleijs gespart habe und meinem Schwager Josephen alle ding mit vleisz zugeschriben, derhalben er auch am meisten (dweill die sachen) niet viel länger verzog leiden können herab und am 12ten Augusti hierankhomen ist, dann die so das gelt ausz thon wöllen, dermassen (wannehr das gelt hier nit wie angezeigt angenommen werden solle) off bescheidt

*) Scheur = beker

1 Mark zilver = 10 gld.

anhaltten, das sy als dann (das doch Joseph und Ich meinem gnedigen gefallen bis noch gern uffgehaltten) andere wegs (daer sy solchs wie auch inn meinem vorigen schreiben angezogen) zusuchen Ist derhalben zu E. I. mein dienstlich begeren E. I. wollen (inn ansehung wie vorsz jetzo nahend und Joseph zu seinem schaden, wie wol zuwachten, hier wartet, welchs er doch meinem gnedigen fursten und herrn zu underthenigsten gefallen gern thut und noch ungeverlich acht oder zehen tage hier wartten will) am schleunigsten und an stundt mit gantzer vollmacht und warmit die sachen zum gueten ende gerathen mugen hieher erschienen warmit auch die andere partheien nit länger ve geblich uffgehalten sonder Inen zum ende verhoffen werden muge. Das soll ich hinwider mit meinem dienstlichen vermogen unb E. I. verschulden und thue die dem Altmachtig bevelhen.

Dathum Duitze am 14 Augusti anno 1563.

Dientwillig,
WENDEL, Jud zu Duitz.

III. Wiesbaden, Staatsarchiv, Or. H. A. 571.
Uit Brussel 30 Augustus 1563.

Instruction pour le secrétaire Lorich de cequ'il aurat à traicter avec *Wendel le Juij* à Deutz.

Premièrement luy dirast que je suis content d'accepter la somme d'argent à cinq pour cent selon son offre.

Quant aux bagues luy diract que les aiant veu et fait visiter ne treuve à beaucoup près valoir la valeur qu'il les estime parquoy regarderat de traicter aveques luy les vouloir laisser quinze cents ou pour le moins mille florins moins de ce qu'il les ast estimé et que alors je suis content les recevoir bien entendu que ie pourres descharger la dicte somme aveques trois mille florins ou en desus au coup en rabattant à l'avenant à la somme capitale et l'interest.

Et en cas qu'il ne se veult contencer de cela requarderat de couvenir avequ(es) luy au moindre pris qu'il pourrat touchant les bagues aveque la condition de les pouvoir paier durant les six ans à trois mille florins pour le moings au coupe

come desus et en cas qu'ils ne sont point-content de trois mille au moins les accorderat iusques à cinq mille au moins et en cas qu'ils ne veullent pas cela pourrat retourner icy, escript à Bruxelles le 30 d'Augusto, anno 1563.

GUILLE^e DE NASSAU

IV.

Kon. Huisarchieff, 2238 I. A.

Wir Wilhelm von Gottesgnaden Printzen zu Oranien.

Bekennen hiemit und in Krafft diesz Brieffe fur uns unser Erben und nachkommen und sunst ieder menniglichen nach dem uns Wendell Jude zur Deutsche zwantzig thaussent franckfurter gulden, ieder zur 15 pathen gerechnet gutlichen vorgestreckt und gelehnet hatt dergestalt das wir dieselbigen 20000 franckfurter gulden sechs Jarlang nach ainander volgent nach unserm besten nutzen gebrauchen und sie nach verlauffung derselben Nemblichen im Jar so man nach unsrs Herrn Christy gebuhrt taussent funff hundert und neun und sechszig schreiben wurdet in einiger untzerteilten somma oder mittlerweil mit abgetheiligten Terminen und zielen nach lauth der hauptverschreibung wiederumb bethalen und ieder jair das hundert mit funffen derselben gulden nach ertragunge der Hauptsummen verzinzen sollen und wollen. Alles vermog der Hauptverschreibung daruber uffgericht. In welcher sich der wollgeborn unser freundlich lieber Bruder Graff Johan zur Nassau Catzenenpogen etc.

Im fall der nithaltunge fur uns und unser Erben auff freundliches bitten und begeren als Burgen und selbst schuldenren verschrieben. Darentgegen sich gebüren will seine Liebe und derselben Erben hierwider zuvorsichern und sie dieszer burgschaft halben schaedlos zu halten. Derentwegen so gereden und versprechen wir by unsren furstlichen wahren Worten und namen und in kraft dieses brieffs. Das wir berürten Juden die benennte somma der 20000 franckfurter gulden hauptgelts so wir empfangen und in insren und unszer Erben nützen angewendt haben sampt allem uffgelauffenen Interesse funff von hundert gerechnet zu abgeredter Zeitt und ohne einigen Wollermelts unsres Bruders noch seine Liebe Erben zuthun wiederumb endtrichten und bezalen lassen

wollen. Wurde sichs aber begeben das Wir hieran krigsz oder andere ursachen halben die hetten nahmen wie wolten verhindert oder saumig wurden Darausz woll ermelten unsrem Bruder ainige schade endtstehen wurde welchs doch keiniges weges beschehen soll. So wollen wir und unsere Erben denselben auff uns nehmen und denen gleich der hauptsomme und Interesz seiner Liebe und derselben Erben zu erstatten und zu bezahlen. Auch sie derhalben allersaith schadlosz zuhalten schuldig und pflichtig sein und damit wohl ermellter unser Bruder und seiner Liebe Erben dessen alles desto sicherer seien. So wollen wir denselben hiemit unser herschaft und herlichkeiten neuerwart und Bloumenthal sampt alle derselben in und zugehörigen renthen gefallen, zinsen und nützungen. In allermszen als wir sie selbst itz innerhaben und sie den Juden in die samptverschreibung eingesetzt zur gewiszen underpfand und versicherung hiemit benent und verschieben haben. Alles treulich und ohne gefärde.

Urkunde der Warheit haben Wir Wilhelm Prinzen zu Oranien obbemelt diessen unsren schadlosz brieff mit aignen handt unterschriben und unszer Insigel ahn denselben hangen lassen.

Geschehen zu Breda ahn sechszehten tag Septembris im Jar nach Christi unsres Herrn geburt thaussent funffhundert und in drei und sechzigsten.

Schadlosbrieff fur Graff JOHAN VAN NASSAU
der 20000 F. F. beim Juden zu Deutsche.

V. Wiesbaden, Staatsarchiv, VII, Or. H. A. 571.

Instructie voor Johan Lorich, 13 Oct. 1563.

Instruction wesz von wegent unser Wilhelms von Gotts Gnaden, Printz zum Uranien etc. unser Dhiener Lorich mit Wendeln Juden zum Deutsche handlen und verrichten soll.

Erstlich soll er inne anzeigen er werde sich sonder Zweiffell genugsamb zuberichten wissen, weszen er sich kegen unsern Hoffmaister Hennerichen von Wiltpergk in seinen baiden unterschiedlichen Schreiben underm dato des zweiten und

14ten verschiene Augusti einer somma gelts halben uns zum guten erbotten.

Nemblichen da wir zwanzig thaussent Franckfurter gulden für unser Verschreibungen und gebührlich Interesse, fünf vor hundert gerechnet auffnehmen und derselben fünfzehten thaussent ahm bahrem Gelde, und die andern fünfthaussent ahn Kleynodien empfangen wolten, so hetten wir uns das zun inne zuversehen.

Und auff den Fall hette er uns auch die kleynodien durch unsren Hoiffmaister Hennerichen von Wiltpergk zu besichtigen übergesunden und ein notell einer Verschreibung zu geschick, das wir die kleynotter besehen und die Notell nottürfftig durchlessen und inne unser bedencken dar auff, da wir einigs haben wurden. Sampt den Kleynottern wieder fürderlichst zufertigen sollen.

Dem weren wir also nachkhommen, und hetten unsern Dhiener Lorich ahm folgenden ersten Septembris von Brussell ab zun inne nach Deutsche sampt den Kleynottern abgefertigt, und durch demselben unserm Dhiener ermelltem Juden unsere meynunge und bedencken anzeigen lassen.

Nemblich das wir die Kleynottern zum Antorff hetten besehen und schetzen lassen und befinden das sie über iren billichen Werth uff 1500 gulden zun hoch geschetzt weren. Dero wegent begerren wir das der Jude ahn diessen hohen sommen ein Stattlichen Pfennig nachlasze, und solichs soll ermelter unser Dhiener mit im doch uff sein Hinderbringen und unsere Confirmation abhandeln.

Es hette aber der Jude Wendell von der Somma der 5000 Gulden mit mehr als zwey hundert Franckfurter Gulden abkurtzen wollen, in ansehung das inen die Sache principaliter nit berürte. Gleichwoll wolle er diesse Sache ahn die gelangen lassen, denen das Gelt und Kleynotter zukhamen und ernauten unsern Dhiener, wasz er ferners erhielt uffs fürderlichst wieder wissen lassen für eins.

Zum andern hätten wir auch unser Dhiener bevelchen dem Juden anzuzeigen, das wir uns die Verschreibunge gestellter Massen gefallen liessen, wan allain ein Pfunct oder Zwene in der Notell verendet wurden.

Dan wir befunden unserstlich beschwert das sich die Be-

ampten und Underthanen unser Underpfande und Herrschaff-
ten itzo neben uns und unserm Brueder Graff Johan, als
selbst schuldener uff den Fall der Inhaltung verschrieben
soltten und dessen zun Versicherung ahn die Kauffhern mit
Aiden und Pflichten gewiessen werden. In Ansehunge das
wir uns niehmals in der gleichen Behaffung eingelassen,
so were uns auch solichs nihe von iemant vorgehalten noch
angemutet worden, besonder menniglich hette sich ab unser
aigen Verschreibung begnugen lassen, und derselben auch
nihe kheinen Schaden gehabt, das wir billich bey unser aigen
Verschreibung gelassen werden sollen. Und wie woll dem also,
so wollen wir uns doch bemuhen, das wir unsern Bruder
Graff Johan dahin bewegen wollen das sich seine Liebe für
und mitt uns, uff den Vall der Nithaltung ins gemeni als ein
Burgen und selbst Schuldener verschrieben solte. Es solte aber
weder der Underthanen nach keiniges andern Undepfandts in
specie in der Verschreibung gedacht werden. Welchs der
Jude auch für sich zufriede gewessen, doch solichs nit ein-
willigen konthen noch wollen, er hette es dan seinen Prin-
cipalln zuvor verstendig.

Und uff diesen Pfuncten hatt er auch ernannten unser
Dhiener Lorich beantworten sollen, wasz er bey seinen Prin-
cipalln erlangen und erhalten wurde.

Zum dritten haben wir uns auch in unser Verschreibung
ausz drucklich vorbehalten wollen das wir die Hauptsommen
mit fünffthausenten Gulden wieder bezalen mogen und das
solichs in unserm und unser Erben gewalt stehen und pleiben
solte. Ob nuhn woll herentgegen unser Dhiener Lorich seinen
Abschiedt mit Wendelln Juden deszmals ahm dritten Sep-
tembris genommen das er diese Sachen uns hinderbringen
und dem Juden volgents darauff eigentlich beantworturts wolte,
innerhalb der Zeit von sechs oder acht Tagen, und es sich
gleich woll unsers Bruders Graf Ludwigs Abraissen und ander
wichtiger Gescheff halben etwan acht Tage leng der verzogen,
so seint wir doch allweg des Gemueds und Maynunge unsers
Thails gewessen da uns die obbeschiebene unsere Beschwer-
unge nach unserm Willen bewilliget wurden dissen Contract
endlichen nachzufolgen und demselben zugeloben.

Hetten uns auch versehen er der Jude sollte seinen erpriet-

ten nach dahien gearbeit haben, das unser Dhiener, was er
by seinen Principalln erhalten verstendig worden were, damit
wir die Sache beiderseitz zum Grunde abhandlen konnen und
aller Muhe und Unkosten vorkommen were. Damit gleich-
woll ahn uns nichtz erwüde so hetten wir ahm vergangenen
21ten Septembris unser Bruder Graf Ludwigen nach der G.
Nassaw abgefertigt und seiner Liebe under andern Geschefften
diese Sache auch zuverrichten bevolhen, und als seine Liebe
mit imedem Juden in Kegenwertigkeit unsers Dhieners Lorichs
zun Deutsche gehandelt, were ir Abscheid gewessen, das Lorich
zum Collen warten soll biszolang ime Wendelln von Franckfurt
Botschaff khame, wasz die Keuffer willigen wollten oder nit,
dan er hette noch keine gewisse Andtwortt entpfangen.

Hierauff hatt unser Dhiener zun Collen bisz auff den 28ten
Septembris gewartet, und endlich vom Juden den Beschaid
bekhommen das der erst Leiher, nemblich Simon Bing sein
Gelt in andere Wege ausz Ursachen des langen Auszpleibens
verliehen hab. Sein Schwager Joseph aber hab by einen andern
nemblich Cristoff von Amlingk solchs Gelt beworben, und
er Josephe werde innerhalb wenig Tagen zun Collen an-
khommen und selbst allen Beschaid mit bringen. Und vor
einer Ankunff kunthe man sich einer Verschreibung nit ver-
gleichen, die weill im unbewust wasz Joseph diesser Pfuncten-
halben vor Beschaidt und Bevelch haben werde, solichs un-
serm Bruder Graff Ludwigen anzuzeigen sey unser Dhiener
naher Borspergk gezogen und darauff von auch desselben
zuberichten.

Als er aber noch zum Collen etlicher Sachen halben bisz
auff den ersten Octobris verpleiben, so hab ime der Jude
ahm letzten Septembris abermals geschrieben und mund-
lich angezeigt das er von seinem Schwager Josephen abermals
Beschaid bekhommen, das der Cristoff Amlingk zun Frank-
furt mit der Pestilenz besucht worden. Also das es des Ortz
auch etwas zugewarten umb sunst sey.

Es sey gleichwoll ein ander der uns die Pfennigen Vermog
einen andern notell auszlehen wolle, die er uns auch bey
gemeltem unserm Dhiener zugeschick.

Und wiewohl unser Dhiener hieruff etwas zuhandlen
kheinen Gewalt habe, so hatt er sich doch kegen dem Juden

sovil erkleret, das er uns diesser Sachen berichten, und ein Notell in wasz massen wir uns verschrieben konnen zugestellen. Welchem auch ermelter unser Dhiener, zuvor wir von unserm Bruder, Graf Ludwigen wessen wir uns desfalls der Burgschafft halben endlich zuvorsehen beantworten wurden nit stellen noch fertigen konnen.

Demnach wir dan gantz gemeint sein diessen Contract unsers Thails nach unserm ersten erpieten zuvolnziehen nemblichen das wir die funffzehen thaussent Franckfurter Gulden ahn bestem Gelde empfangen und auch die Kleynoder sampt zweien hunderten Franckfurter Gulden ahn Stad funff thaussent Gulden ahnnehmen lassen wollen, also das uns ahn Gelt und Kleynottern zusamen zwanzigthaussent Gulden Franckfurter Wehrung geliffert werden sollen, die wir sechz jarlang negst nach dato unser Verschreibung volgent gebrauchen und das hundert mit funffen lassen verzinset sollen. Sogeben wir ermeltem unserm Dhiener diessen gantzen Handell hiemit also und dergestalt und nit anders zubeschliessen und fürters zufertigen machen.

Also das wir die Leihern mit gebürlicher und gewonlicher Verschreibung versichern lassen wollen, und in derselben Verschreibung unser Herschafften U und N zum Underpfand benennen wollen sich auff den Fall der nithaltung davon zu bezalen, wie verschreibungsrecht und brauchlich ist. Mit dem Anhangk das wir uns und unsren Erben auszdrucklich vorbehalten haben wollen die Haupsomma nach unserm Wollgefallen ieders Jar mit 5000 abzulosen Und dan das sich ernanter unser Herschafften, Beampten, Underthanen und Verwanthen keinigs wegks selbst oder mit uns verschrieben sollen.

Zun mehrder sicherheit aber und den Leihern zu gutem wollen wir sovil than, das sich unser Bruder, Graff Johan zun Nassaw allain mit uns und in genere sonder Benennung einigs Ampts oder weiter Verpflichtung uff den Fall der Nithaltung mit einer besondern Clausull verschrieben soll.

Und soll uns hierauff das Gelt innerhalb zwolff Tagen zun Collen oder Wetzlar geliefert werden, dasz zum Stedte Haltung und Volnzziehung habn. Wir diese Instruction eigene Hand unterschrieben.

Geschehen zun Breda ahm 13ten Octobris a° etc. 63.

VI. Wiesbaden, Staatsarchiv, VII. Or. H. A. 571.
Van Jood Joseph in Frankfort.

Hochgeborner Fürst, gnedigster Heer E. F. G. seyen mein undertheunige schuldige unnd gehorsame Diennst meines ungesparten Vermögens, mit höchstem Vleisz zuvor beraidt Gnediger Fürst unnd Herr.

E. F. G. werden unn sonnder Zweiffell das bewust Gelt enttpfangen zum Theill was ich ungespart ainiches Vleisz, Fahr und Mühe darbey gethan, vielleicht vernommen, unnd darneben verstannden dasz die Kleynoter mir zu grözter Beschwerdt unnd Schaden umb fünfftausent gulden, so E. F. G. noch ann Inhalt der Verschreibungh manngeln zu behalten vonn den Edelleuthen Verleyherrn ufferlegt und dieselbigen Summ E. F. G. gnuzuthun über unnd an mich verwiesen in anschunng, dasz sie Anngangs die Kleinoter umb solche 5000 f anngeschlagen, so 200 f darauff erlegt wurden annzunemen bewilligt in massen mit dem Hoffmeister Willprechten unnd dem secretarien Lorichen darauf enndtlich, abgehandlet, geschlossen, unnd solches fürter den Edelleuthen also zugeschrieben unnd verheissen darauff sie nun Passen unnd so volgenndts E. F. G. Herren Brüdere noch auch Lorich dieselbigen gar keins Wegs annemen wöllen pleiben die Verleyher doch darauf, dasz ich ihnen von E. F. G. bewilligt, zugeschrieben habe, dernhalben ich dafür stehen sölle. Wann nun E. F. G. hochverstendnigs Erkhanndt nuz gnedigst behertzigen unnd ermessen können, dasz ich unverschuldter weisz dartzu keine, unnd in unbillichen Schaden dardurch erwuchsse So bitte ich aller unnderthennigst, mit höchstem Vleisz E. F. G. wöllen in gnedigster Betrachtungh dessen, unnd dasz ich mehr als vierhundert Thaller, drüber verzert, zu dem dasz mir für meine Mühe unnd Arbeit ja fünffhundert Thaller nit unnbillich söllten verehrt gereicht werden, die ich unnder andern unerzelichen Mühe allein ann dem verdienet hette, dasz ich mit einer sonndern Verschreibungh jegen Rolszhansenn obligirn müssen, sölte sonst diese Hanndlung ein Vortgann gewinnen, wann unnd zu welcher Zeit er seiner zehen tausent gulden bedurfftig,

ann mich gelangen lassen wurde, dasz ich ihme diesselbigen unweigerlich erlegen unnd bezalen sollen unnd damit in der Verschreibung an sein Stadt treten, bey ligennde Mittell unnd Wegh, mit E. F. G. freundtlichen geliebten Bruder, Herrn Johann Graven zu Nassaw, Catzenelnpogen etc. zu Hanaw unnderhamdlet, gnediglich bewilligen unnd eingehn. Das umb E. F. G. nach meinem Vermogen in unnder thennigkeit mit diennstlichem Vleisz zu beschulden, will ich nimmer mehr vergessen.

Gnediger Anntwort underthennigst erwartenndt und pit-tenndt E. F. G.

underthennigster gehorsamen
Diener
Joseph Judt zum guldin Schwan
in Franckfurt.

Dem hochgebornen Fürsten unnd Herrn Herrn Wilhelmen' Printzen zu Uranien Graven zu Nassaw, Catzenelnbogen Freyherrn zu Briddall, Burggrave zu Antorff, Gubernator zu Hollanndt, Sehlanndt unnd Hoch Burgundi, Ritter des Gulden Fliesz etc. mein gnedigen Fürsten und Herrn.

(Niet gedateerd, vgl. echter het folgende stuk).

VII. Auf dato den ten February anno etc. 64, bin ich Joseph Judt bey dem wollgebornen Herrn Johann Graven zu Nassaw Catzenelnpogen etc., meinem gnedigen Herren zu Hanaw ankommen, unnd nach viellfertiger gepflogner Hanndlung der Kleinoter halben ihren g. solche drey nachgeschriebene Mittell und Weg welche E. F. G. hierin gnediglich zuersehen haben, fur geschlagen deren unnderthennigen Zuversicht durch derselben ja einen mit E. F. G. zur Vergleichung zu kommen haben, unnd zwerhalten. Inn Betrachtung dasz vonn E. F. G. die Kleinoter vor diesser Zeit auff fünfftausent Gulden angeschlagen, wann ich noch zwey hundert gulden drauff erlegen wurde anzunehmen bewilligt. Darauf auch also mit mir durch den Hovemeister Willprecht unnd secretarien Lorichen entntlich abgehandelt unnd geschlossen worden ist etc.

Erstlich dasz die Kleynoter auf viertausent gulden angeschlagen, angenommen werden, so wölle ich noch ein tausent gulden darauff legen. Zum andern, wo solcher Fürschlag

E. F. G. nit annemblich wölle ich die Kleinoter selbst behalten unnd darfür in khünfftiger Vastenmesz vier tausent gulden sampt den vierhundert Thallern unnd Interesse so zwischen dato unnd der Vastenmesz Auflauffen wurde, erlegen und das jhenige so man mir sonst für mein gehapte mühe, sorgh, arbeit, Fahr unnd Uncosten pillich hette sollen erstatten unnd verehren fallen unnd faren lassen. Zum dritten, do E. F. G. je nichts ann den kleinotern verlieren, noch auch diesselbigen annemen wölten, so bin ich urputtigh, viell-gemelte Kleinoter zubehalten, unnd alle Jar zu yeder Franckfurter Mesz, die Pension der fünffzehen tausent gulden vonn E. F. G. wegen zu bezalen unnd auszurichten. Die dritthalbhundert gulden, so jährlich ann der Pension überlauffen wurden, wölle ich ye der Franckfurter Mesz oder liber alsz palt auff einmahl wie solches E. F. G. am pesten gelegen sein wölle erlegen enntrichten und bezalen.

VIII.

Kon. Huisarchief, 2238, L. A.

Instruction wasz unser Dhiener Johann Pfaffe von wegent unser Johans und Ludwigs Gebrüder grafen zw Nassaw Catzenelnpogen und Hennrichs von Wiltperghs Uranischen Huffmeisters itzo zu Franckfurth in diesser vasten Messe ver-richten soll.

Zurs erst soll ermelter unser Dhiener sich als baldt zu Joseph Juden vorfügen und In nahmen unsres freundlichen Lieben Herrn Bruders und gnedigen Fürsten und Herrn des Printzen wz Uranien vonn inne die fünff Thausent franckfürter Gulden und vierhundert Thaller empfangen welche er ahn Erlegung den letzten uffgebrachten zwanzig Thausent Gulden Haupt-geltn hinderstendig und schuldig plieben.

Da sich aber der Jude hierin wieddern und entschuldigen würde, dessen wir uns keiniges Weges versehen, so soll er dem Juden an tzeigen, das wir ime sampt und sondern mit gantzen Ernst eingebunden und bevolhen haben sich mit der Haupt-verschreibung alsbaldt ins Landt zw Hessen zu begeben und solchen Anstandt von den Edellauthen selbst vermog irer Obligation zu fordern und zu empfangen.

Wan er nuhn das Gelt vom Juden oder Edelleuthen entpfan-

gen hatt, wie vorbemelt so soll er Joseph Juden für seine in dieser Sachen angewendte Zernüge Mühe und Vereherung fünff hundert thaller abtzen und schencken und sich dagegen mit einer Quittunge versehen lassen.

Über das soll er auch die Pension der empfangenen fünfzehn Thausent Franckfürter Gulden so im verlaufenen Januario angegangen und seit hero derselben und diesser Zeit ein viertheil Jars gestanden und also nach Auszweissung der Hauptverschreibe als fünf vom hundert achzig sieben und ein halben franckfurter Gulden belauff endtrichten und hochermelten Herrn Printzen der Edelleuthe quittantz dagegen uffs sunderlichst überschicken. Dan dieweill die anstendige fünffthausent Franckfürter Gulden erst itzo erlegt werden sollen, so ist davon kheine Pension noch Interesse erschienen (hier zijn een aantal regels van het origineele stuk afgescheurd).

Was dan nach solcher Entpfang der 5000 fl und 400 Thaler überpleibt das alles soll er Casparn Kannengiessern von wegent Matern Schaffen vermog einer Ordonnantzen mit hoherermelten Herrn Printzen zu Uranien aignen handen under zaichnet zu stellen und überzelen und dargegen gerürte Ordonnantz und gebührliche Quittunge empfangen und solichs alles den Herrn Printzen uffs ehest zuschicken.

Nachdem auch ernanter unser Dhiener zw Franckfurt zwey Thausent Thaller in unserm Nahmen empfangen wirdet so bevehlen wir (weder een aantal regels die ontbreken n.l. de achterzijde van het afgescheurde stuk) obligatien mit unsrem underzaichnet, so wir übergeben sampt genüg samer quittunge heraus erfürder und zubringe. Ahn diessem allem wie angehört beschickt unser befehlch dessen zw wahren Urkunden haben wir Johan und Ludwig Grafen zw Nassaw Catzenelnpogen und Henrich von Wiltperg diesse Instruction sampt und sonder unterschriben.

Geschehen zw Coblentz am 15 Martij anno 1564.

CATALOGUS VAN DE BOEKEN EN TIJDSCHRIFTEN,
EIGENDOM VAN HET GENOOTSCHAP

- P. 12 Actes du XVIIIe congres international des Orientalistes. Leiden 7—12 Septembre 1931. Leiden 1932.
- P. 10 Annual—Hebrew Union college — Vol. I—IV, VI—IX. Cincinnati 1924—27, 29—32.
- P. 13, 10 Bacher (Wilh.), Die hebräische und arabische Poesie der Juden Jemens. Budapest 1910.
Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest, 1909/10.
- 10 —, Zwei jüdisch-persische Dichter Schahin und Imrani. 2 Tle. Strassburg i. E. 1907, 08.
- P. 13, 85 —, Leben und Werke des Abulwalid Merwân ibn Ganâh (R. Jona) und die Quellen seiner Schrifterklärung. Budapest 1885.
Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest, 1884/85.
- P. 13, 14 —, Rabbanan. Die Gelehrten der Tradition. Beitrag zur Geschichte der anonymen Agada. Budapest 1914.
Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest, 1913/14.
- P. 13, 89 —, Aus der Schrifterklärung des Abulwalid Merwân ibn Ganâh (R. Jona). Budapest 1889.
Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest, 1888/89.
- 11 Bánóczy (Jos.), Die Geschichte des ersten Jahrzehnts der Landes-Rabbinerschule. Budapest 1888.
- 5 Beneditty (N. de), Leven en werken van Mr. Jonas Daniel Meyer (1780—1834). Haarlem 1925. — Met portr.
- P. 4, 7 Berger (Emil), Das Problem der Erkenntnis in der Religionsphilosophie Jehuda Hallewis. Berlin 1916.
Schriften d. Lehranstalt f. d. Wissenschaft des Judentums. IV, 3. 4
- P. 7 Bericht über die Verwaltung der Stadtbibliothek Frankfurt a. M. Jahrg. 36, 42, 44, 45. Frankfurt a. M. 1925—26, 1928—29.
- Br. II, 4 Bezoek — Het Koninklijk — aan de Groote Synagoge der Nederlandsch Israëlitische Hoofdsynagoge te Amsterdam op 26 Adar II 5684 — 1 April 1924. Amsterdam 1925. — Met afb.
- P. 19 Bibliothek der israelitischen Kultusgemeinde Wien. Zuwachsverzeichnis für die Jahre 1926 und 1927. Wien 1929.
- 12 Bloch (M.), Das mosaisch-talmudische Besitzrecht. Budapest 1897.

- P. 13, 1 —, Das mosaisch-talmudische Strafgerichtsverfahren. Budapest 1901.
Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest, 1900/01.
- 13 —, Der Vertrag nach mosaisch-talmudischem Rechte. Budapest 1893.
- P. 1 Bijdragen en mededeelingen van het Genootschap voor de Joodsche wetenschap in Nederland, gevestigd te Amsterdam, No. I—IV. Amsterdam 1922—28.
- P. 20 Catalogue of the Hebrew Union college Cincinnati 1932—1933. Cincinnati 1932.
- Br. I, 16 Cohen (D. E.), De Amsterdamsche Joodsche chirurgijns. Haarlem 1930. — Overdr.
- Br. I, 17 —, De vroegere Amsterdamsche Joodsche doctoren. Haarlem 1927. — Overdr.
- P. 8, 12 Daiches (Sam.), Studies in the Psalms. I. London 1930. Jews' college publications, 12.
- Br. I, 7 Duschinsky (C.), Pěsaḳ dīn tēmānī. Budapest 1924. — Overdr. Hebr.
- 9 —, The rabbinate of the Great Synagogue, London, from 1756—1842. London etc. 1921.
- 23 —, Toledoth Jacob. Biography of Rabbi Koppel Charif (1766—1835). London 1918. — Hebr.
- 24 —, Tōlēdōth ha-Gā'ōn R. David Oppenheimer. Budapest 5682 [1922]. — Hebr.
- P. 4, 1 Elbogen (I.), Studien zur Geschichte des jüdischen Gottesdienstes. Berlin 1907.
Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums I, 1, 2.
- P. 8, 13 Epstein (Isidore), The responsa of Rabbi Simon b. Zemah Duran. London 1930.
Jews' college publications, 13.
- P. 1, 3 Feestbundel ter gelegenheid van den 70-sten verjaardag van L. Wagenaar, Rector van het Nederlandsch-Israëlietisch Seminarium. Amsterdam 1925.
Bijdragen en Mededeelingen van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland, III.
- Br. I, 8 Fischer (Jos.), Prof. D. Simonsen's Vorfahren. Köbenhavn 1923. — Overdr.
- P. 4, 4 Gärtner (Eugen), Komposition und Wortwahl des Buches der Weisheit. Berlin, 1912.
Schriften d. Lehranstalt f. d. Wissenschaft des Judentums II, 2—4
- P. 21, 8 Genizah studies in memory of Doctor Solomon Schechter. II. Geonic and early Karaitic Halakah by Louis

- Ginzberg. New York 1929. — Hebr. met facs.
Texts and studies of the Jewish theological seminary of America, VIII.
- Br. I, 12 Gids voor de tentoonstelling der Bibliotheca Rosenthaliana ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan der Hebreeuwse typographie in Amsterdam 1627—1927. Amsterdam 1927. — Met afb.
- Br. I, 14 Gierlichs (Willy), Zwischenmenschliche Probleme des Ghettos. München 1932. — Overdr.
- 14 Goldschmidt (M.), Aron og Esther. Oversat til yiddisch af S. Altschul. Köbenhavn 1926.
- Br. I, 10 Gompers (Jos.), De Jood in de Nederlandsche volkstaal. Een bijdrage tot de Nederlandsche volkskunde. Amsterdam 1926.
- Br. I, 18 Gunzburg (Niko), De incidenten van den Klaagmuur en het Judeo-Araabsch vraagstuk. Antwerpen 1929. — Overdr. Met afb.
- P. 15, 30 Guttman (Mich.), Eine Untersuchung über den Geltungsumfang der mosaischen Gebote (בחינת קיום המצוות). Breslau 1931. — Hebr.
Bericht des jüd.-theol. Seminars (Fraenckelsche Stiftung) für 1930. Beilage.
- P. 15, 27 Guttman (Mich.), Eine Untersuchung der mosaischen Gebote (בחינת המצוות). Breslau 1928.
Bericht des jüd.-theol. Seminars Fraenckelscher Stiftung für 1927. Beilage.
- P. 2, 1 Haffkine (Waldemar M.), De levenskracht van het Joodsche volk. [Uit het Fransch] vert. door J. Pinkhof. Amsterdam 1923.
Joodsche volksbibliotheek, 1.
- Br. I, 34 Heinemann [Is.], Manuel Joels wissenschaftliches Lebenswerk. Vortrag. Breslau 1927.
- P. 15, 29 —, Philons griechische und jüdische Bildung. II. Breslau 1930.
Bericht des jüd.-theol. Seminars Fraenckelscher Stiftung für 1929. Beilage.
- Br. II, 5 Hirschel (L.), Een godsdienstdispuut te Amsterdam in het begin der 17de eeuw. Amsterdam 1929. — Met afb.
- Br. I, 19 —, Jodocus Hondius en Hugh Broughton. Bijdrage tot de kennis der eerste Hebreeuwse uitgaven in Amsterdam, 's Gravenhage 1928. — Overdr. Met afb.
- P. 8, 9 Hirschfeld (Hartwig), Literary history of Hebrew grammarians and lexicographers accompanied by unpublished texts. London 1926.
Jews' college publications, 9.

- 15 Hooft (C. G. 't), Gijsbrecht's Amstelstad. Amsterdam [1927]. — Met pl.
- P. 14 Jaarverslag van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap (over het 67, 69, 70, 72, 74e genootschapsjaar). Amsterdam, 1925, 27, 28, 30, 32.
- 16 Jesaja — Het Boek — vert. door A. B. Davids. Met inl. en aant. 2 dln. Amsterdam 1918, 24.
- P. 6 Jeschurun. Monatsschrift für Lehre und Leben im Judentum. Herausgeb.: J. Wohlgemuth. Jahrg. XI—XVII. Berlin 1923—30.
Ontbr.: XI, 5—12; XII, 11—12.
- 17 Job — Het Boek — met inl. en aant., uit het Hebreewsch vert. door A. B. Davids. Amsterdam 1923.
- P. 9 Journal of Jewish lore and philosophy. Ed. by Dav. Neumark. Vol. I. Cincinnati 1919.
- 18 Jubilee book of the General Israel Orphans' home for girls in Jerusalem upon its 25th anniversary. Jerusalem 1927. — Jiddisch en Engelsch. Met afb.
- 7 Jubilee volume [of the] Hebrew Union College (1875—1925). Cincinnati 1925. — Met pl.
- 19 Kaufmann (Dav.), Die Spuren Al-Batlažusi's in der jüdischen Religionsphilosophie nebst einer Ausgabe der hebräischen Uebersetzungen seiner bildlichen Kreise. Leipzig 1880.
- P. 13, 91 —, Urkundliches aus dem Leben Samson Wertheimers. Budapest 1891.
Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest 1890/91.
- P. 5 Kirjath Sepher. A quaterly bibliographical review. The organ of the jewish national and University library in Jerusalem. Year II—VI. Jerusalem 1925—30. — Hebr.
- P. 4, 5 Lewi ben Gerson, Die Kämpfe Gottes. Uebers. und erkl. von Benzion Kellermann. 2 Tle. Berlin 1914, 16.
Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums, III, 1—3; V, 1—3.
- P. 15, 28 Lewkowitz (Alb.), Das Judentum und die geistigen Strömungen der Neuzeit. I. Die Renaissance. Breslau 1929.
Bericht des jüd.-theol. Seminars Fraenckelscher Stiftung für 1928 Beilage.
- P. 4, 8 Lichtenstein (Max), Das Wort **שנא** in der Bibel. Eine Untersuchung über die historischen Grundlagen der Anschauung von der Seele und die Entwicklung der Bedeutung des Wortes **שנא**. Berlin 1920.
Schriften d. Lehranstalt f. d. Wissenschaft des Judentums IV, 5—6.

- Br. I, 20 Lijst van de loopende tijdschriften der Bibliotheca Rosenthaliana. Amsterdam 1930.
- Broch. Maarsen (I.), Textstudien op den Pentateuch-commentaar van Mozes Nachmanides. 2 dln. Amsterdam, Budapest 1918, 23.
- Br. II, 3 —, „Tongeleth". Een Joodsch letterkundige kring uit de XIXde eeuw. Amsterdam 1925. — Overdr. Met afb.
- Br. I, 21 —, School en huis in het oude Jodendom. Amsterdam 1923. — Overdr.
- Br. I, 22 —, Overwogen en . . . te licht bevonden. Amsterdam 1931. — Overdr.
- P. 16, 1 Mann (Jac.), Texts and studies in Jewish history and literature. Vol. I with facs. Cincinnati 1931.
- 2 Margolis (Max L.), The Hebrew Scriptures in the making. Philadelphia 1922.
- 13 —, and Alex. Marx, A history of the Jewish people. Philadelphia 1927. — Met krten.
- P. 8, 10 Marmorstein (A.), The old rabbinic doctrine of God. I. The names and attributes of God. London 1927.
Jews' college publications, 10.
- Br. I, 11 Marx (Alex.), — The correspondence between the rabbis of Southern France and Maimonides about astrology. Ed. by —. New York 1926. — Overdr.
- Br. I, 3 Meisels (Sam.), Deutsche Klassiker im Ghetto. Eine Aufsatzreihe. Wien 1922.
Blätter der „Neuzeit", Heft 1.
- Br. I, 23 —, Dante und Manoello. Eine Aufsatzreihe. Wien 1923.
- Br. II, 6 Mikhā mēphōrās 'al jēdē J. J. B. Z. Wijnkoop. [Het Boek Micha verklaard door J. D. Wijnkoop.] Tel Aviv 1930. — Hebr.
XII Proph. ed. A. Kalana, II.
- P. 2, 2 Palache (J. L.), De Sabbath-idee buiten het Jodendom. Amsterdam 1925.
Joodsche volksbibliotheek, 2.
- Br. II, 1 Polak (Léon), Heine's verhouding tot het Jodendom. Lezing. Amsterdam 1923. — Overdr.
- 4 Poppers (Helena), De Joden in Overijssel van hunne vestiging tot 1814. Amsterdam 1926.

- P. 4, 6 Poznanski (Sam.), Babylonische Geonim im nachgeonäischen Zeitalter nach handschriftlichen und gedruckten Quellen. Berlin 1914.
Schriften d. Lehranstalt f. d. Wissenschaft des Judentums IV, 1. 2.
- 20 Praag (Jon. Andr. van), La comedia espagnole aux Pays-Bas aux XVIIe et au XVIIIe siècle. Amsterdam 1922. — Diss.
- Br. I, 35 Prins (Iz.), Deuteronomium 32, 3 vóór het Staande Gebed, eene hypothese. Amsterdam 1925. — Overdr.
- Br. I, 24 —, De voorgeschiedenis der Hollandsche Joden. Leiden 1929. — Overdr.
- P. 17 Proceedings of the American Academy for Jewish research 1928—30, 30—31. Philadelphia 1930, 31.
- P. 3 Publications of the Jewish historical society. No. 28, 30—32. Baltimore 1922, 26—31.
- P. 15, 26 Rabin (Isr.), Vom Rechtskampf der Juden in Schlesien (1582—1713). Breslau 1927.
Bericht des jüd.-theol. Seminars Fraenckelscher Stiftung für 1926 Beilage.
- P. 15, 31 —, Beiträge zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte der Juden in Schlesien im 18. Jahrhundert. I. Der rechtliche Zustand (1713—1740). Breslau 1932.
Bericht des jüd.-theol. Seminars (Fraenckelsche Stiftung) für 1931. Beilage.
- Br. I, 25 Rapport der commissie tot onderzoek van het immatriculatie-vraagstuk benoemd in de vergadering van den kerkeraad der Ned.-Israëlietische Hoofdsynagoge te Amsterdam van 25 Jan. 1925. Amsterdam 1930.
- Br. I, 26 Redevoeringen uitgesproken in de vergadering ter behandeling van het wereld-vraagstuk van de kalenderhervorming op Zondag 15 Juni 1930. [Amsterdam 1930].
- P. 4, 3 Salzberger (Georg), Salomos Tempelbau und Thron in der semitischen Sagenliteratur. Berlin 1912.
Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums II, 1.
- Br. I, 27 Schafft jüdische Jugend- und Gemeindeheime. Berlin 1929.
Schriften der Zentralwohlfahrtsstelle der deutschen Juden, 1.
- Br. I, 1 Seeligmann (S.), Joodsche geleerde genootschappen. Amsterdam 1920.
- Br. I, 28 Silva Rosa (J. S. da), De bezoeken van Gacham Azulay aan Nederland in de 2de helft der 18de eeuw. Amsterdam 1927. — Overdr.

- Br. I, 9 Simonsen (D.), Dänemark und die Juden in Prag 1745. Berlin und Wien 1917. — Overdr.
- Br. II, 2 Sluys (D. M.), Beelden uit het leven der Hoogduitsch-Joodsche gemeente te Amsterdam in het begin der 18de eeuw. Amsterdam 1925. — Overdr. Met afb.
- Br. I, 29 —, Uit de geschiedenis der Groote Synagoge der Hoogduitsch-Joodsche gemeente te Amsterdam in de jaren 1768—1814. Amsterdam 1924.
- Br. I, 30 —, De Groote Synagoge als bezienswaardigheid. Bijdrage tot de kennis der geschiedenis van de Groote Synagoge der Nederl. Israël. Hoofdsynagoge te Amsterdam. Rede. Amsterdam 1924. — Overdr.
- Br. I, 2 —, De oudste Synagogen der Hoogduitsch-Joodsche gemeenten te Amsterdam (1635—1671). Amsterdam 1921.
- Br. I, 31 —, Het reglement van de Adath Jeschurun (de „Neie Khilloh“) te Amsterdam. Amsterdam 1931.
- Br. I, 32 —, Synagogenbouw bij de Hoogduitsch Joodsche gemeente te Amsterdam tot 1900. Amsterdam 1928.
- 21 Stein (Maximil.), Vorträge und Ansprachen. Mit einem Geleitwort von Leo Baeck. 2e verb. Aufl. Frankfurt a. M. 1929.
- P. 18 Studia catholica. Nieuwe reeks van „De Katholiek“, gewijd aan godgeleerdheid, wijsbegeerte en aan algemeen wetenschappelijke vraagstukken, onder theologische en philosophische belichting. Jaarg. VIII — IX. Nijmegen 1931—33.
- 6 Studies in Jewish literature issued in honor of Professor Kaufmann Kohler on the occasion of his 70th birthday. Berlin 1913. — Met portr.
- 9 Verordeningen voor het Nederlandsch-Israëlietisch Kerkgenootschap. Met aant. en reg. door D. M. Sluys. Amsterdam 1925.
- I Wachstein (Bernh.), Zur Bibliographie der Gedächtnis- und Trauervorträge in der hebraeischen Literatur. [I.]. Wien 1922.
Veröffentlichungen der Bibliothek der isr. Kultusgemeinde Wien, III.
- P. 22 —, Katalog der Salo Cohn'schen Schenkungen. 2 Tle. Wien 1911, 14. — Met afb.
Bibliothek der isr. Kultusgemeinde Wien.
- Br. I, 6 Wagenaar (L.), Algemeene talmudische principiën. Amsterdam 1925. — Overdr.

- P. 4, 2 Wiener (Max), Die Anschauungen der Propheten von der Sittlichkeit. Berlin 1909.
Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums I, 3. 4.
- 8 Wolf (Sim.) — Selected addresses and papers of —. A memorial volume together with a biographical sketch. Cincinnati 1926. — Met portr.
- P. 11, 1 Zimmels (H. J.), Beiträge zur Geschichte der Juden in Deutschland im 13 Jahrhundert insbesondere auf Grund der Gutachten des R. Meir Rothenburg. Wien 1926. Veröffentl. der Oberrabb. Dr. H. P. Chajes- Preisstiftung, 1.
- Br. I, 33 Zwarts (Jac.), De oudste synagoge van de Vechtstreek, de eerste in de Republiek buiten Holland. Utrecht 1927. — Overdr.
- Br. I, 13 —, Portugeesche Joden te Maarsse en Maarsseveen in de 17de eeuw. Utrecht 1922. — Overdr.